

Το δίλημμα της
δημοκρατίας:

Η απαγόρευση των
πολιτικών κομμάτων με
οδηγό τη νομολογία του
ΕΔΔΑ

Μυρτώ Αρετάκη

Ερευνητικά Κείμενα ΕΕΕΠ Νο. 6/2017

Οκτώβριος 2017

**Εργαστήριο Ευρωπαϊκής
Ενοποίησης και Πολιτικής**
Αιόλου 42-44, 105 60 Αθήνα

**Το δίλημμα της δημοκρατίας:
Η απαγόρευση των πολιτικών κομμάτων με οδηγό τη
νομολογία του ΕΔΔΑ**

Μυρτώ Αρετάκη

*ΠΜΣ Διεθνείς και Ευρωπαϊκές Σπουδές,
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, ΕΚΠΑ*

Ερευνητικά Κείμενα ΕΕΕΠ Νο 6/2017

Διπλωματική Εργασία

Επιβλέπων καθηγητής: Βαγγέλης Μάλλιος

Copyright © 2017

Εργαστήριο Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και Πολιτικής

Αιόλου 42-44, 105 60 Αθήνα

Τηλ: 210 368 8945, 210 368 8963

e-mail: info-eeep@pspa.uoa.gr

Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος

Περίληψη

Στις σύγχρονες ευρωπαϊκές δημοκρατίες τα πολιτικά κόμματα έχουν εδραιώσει το ρόλο τους ως εκφραστές της λαϊκής βούλησης, ενώ η προστασία τους αποτελεί αντικείμενο γενικευμένης συναίνεσης, που κατοχυρώνεται τόσο στο εγχώριο όσο και στο διεθνές δίκαιο. Σε αυτό το πλαίσιο, η απαγόρευση ως μέσο καταπολέμησης της απειλής που εγείρουν τα εξτρεμιστικά και αντιδημοκρατικά κόμματα αναδεικνύει ένα πολυσύνθετο δίλημμα για τις φιλελεύθερες δημοκρατίες. Στο πυρήνα αυτού του διλήμματος υφίσταται μια εγγενής αντίφαση που απαιτεί τον επαναπροσδιορισμό της ίδιας της έννοιας της δημοκρατίας που ευαγγελιζόμαστε, ενώ αναμφισβήτητα βασικό ερώτημα που παραμένει ανοιχτό είναι το κατά πόσο η απαγόρευση προστατεύει ή υπονομεύει τη δημοκρατική συνύπαρξη - που θεμελιώνεται, μεταξύ άλλων, στην καθολικότητα των δικαιωμάτων της ελεύθερης πολιτικής έκφρασης και δράσης. Οδηγός στην παρούσα διερεύνηση αποτελεί η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Η ανάλυση που επιχειρείται στοχεύει τόσο στην ανάδειξη του ρόλου του Δικαστηρίου στη διαχείριση του δημοκρατικού διλήμματος, όσο και των αντιφάσεων που, αναπόφευκτα, φέρει η όποια διαχείρισή ενός σύνθετου πολιτικού διλήμματος που δοκιμάζει τα όρια της δημοκρατικής ανοχής σε διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες.

Λέξεις - κλειδιά:

Δημοκρατία, ουσιαστική δημοκρατία, ανθρώπινα δικαιώματα, πολιτικά κόμματα, απαγόρευση πολιτικών κομμάτων, αντιδημοκρατικά κόμματα, Συμβούλιο της Ευρώπης, ΕΔΔΑ, ΕΣΔΑ, άρθρο 11.

Abstract

In modern European democracy political parties have long established their role as representatives of the will of the sovereign people, while the protection of their operation remains undoubted and enshrined in domestic and international law. In this context, dissolution of political parties as a way to combat the threat of extremist and undemocratic political organizations underlines a complex dilemma for liberal democracies. An inherent inconsistency exists at the heart of this dilemma and demands the reframing of the very notion of democracy, while at the same time it remains open to discussion whether dissolution protects or undermines the democratic coexistence - which remains established, inter alia, in the universality of the rights of free political expression and action. The case law of European Court of Human Rights turns out to be a useful guide to the present investigation that aims on the one hand at the undermining of the Court's role in the handling of the democratic dilemma and on the other hand at the undermining of the unavoidable inconsistencies that are being aroused by the supervision of a complex dilemma that tests the boundaries of democratic tolerance in different social and political contexts.

Key words:

Democracy, substantive democracy, human rights, political parties, dissolution of political parties, undemocratic political parties, Council of Europe, ECtHR, ECHR, article 11.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	7
Α' Μέρος	
Το θεωρητικό υπόβαθρο του δημοκρατικού διλήμματος	11
1. Δημοκρατία, δημοκρατικές αρχές και ανθρώπινα δικαιώματα	11
1.1. Δημοκρατία: Απόπειρες ορισμού και ταξινόμησης	11
1.2. Τα όρια της δημοκρατικής ανοχής: Διαδικαστική, Ουσιαστική και Μαχόμενη Δημοκρατία	13
1.3. Η Δημοκρατία του Συμβουλίου της Ευρώπης	16
2. Πολιτικά κόμματα, κράτος και Δημοκρατία	18
2.1. Πολιτικά κόμματα, κράτος και κοινωνία	18
2.2. Τα πολιτικά κόμματα στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη	20
2.3. Η συμβολή του Συμβουλίου της Ευρώπης στο δημοκρατικό δίλημμα	23
Β' Μέρος	
Ο ρόλος του ΕΔΔΑ στη διαχείριση του δημοκρατικού διλήμματος	25
3. Το πλαίσιο της παρέμβασης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων	25
3.1. Τα όρια της δικαιοδοσίας του ΕΔΔΑ	25
3.2. Η μεθοδολογία του Δικαστηρίου	26
4. Η εξέλιξη της επιχειρηματολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων	29
4.1. Οι πρώτες υποθέσεις	29
4.2. Ενωμένο Κομμουνιστικό Κόμμα κατά Τουρκίας (1998): Η υπόθεση - ορόσημο	31
4.3. Μειονοτικά κόμματα: Η πρόκληση της αυτονομίας	33
4.4. Πολιτικό Ισλάμ: Τα όρια της δημοκρατικής ανοχής	36
4.5. Υπόθεση Batasuna: Η απαγόρευση της πολιτικής υποστήριξης της τρομοκρατίας	42
Συμπερασματικές σκέψεις	47
Βιβλιογραφία	53

Εισαγωγή

Θα μπορούμε στο κοινοβούλιο για να εφοδιαστούμε από το οπλοστάσιο της δημοκρατίας.

Θα γίνουμε βουλευτές για να εξουδετερώσουμε το πνεύμα της δημοκρατίας. Εάν η δημοκρατία είναι τόσο ηλίθια ώστε να μας δώσει το ελεύθερο, και μάλιστα και βουλευτική αποζημίωση για αυτό, είναι θέμα δικό της... Κάθε νομικό μέσο μάς είναι ευπρόσδεκτο για την ανατροπή των σημερινών καταστάσεων

Joseph Goebbels, 1928

Την 28^η Σεπτεμβρίου 2013, στα πλαίσια συντονισμένης επιχείρησης της ΕΛΑΣ, συλλαμβάνονται ο αρχηγός και άλλα ηγετικά στελέχη της Χρυσής Αυγής - με κύρια κατηγορία τη διεύθυνση εγκληματικής οργάνωσης. Με την τραγική αφορμή της δολοφονίας έλληνα πολίτη από μέλος πολιτικού φορέα με εκπροσώπηση στην Βουλή (18 έδρες μετά τις εκλογές του Ιουνίου 2012) - για πρώτη φορά μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας - αναδεικνύεται στην ελληνική δημόσια σφαίρα το ζήτημα της απαγόρευσης πολιτικού κόμματος. Η ενεργοποίηση της δικαιοσύνης έπειτα από σχετική ενέργεια του τότε υπουργού Δημοσίας Τάξης και Προστασίας του Πολίτη φανερώνει αφενός τη βούληση της πολιτικής ηγεσίας για την ποινική δίωξη της Χρυσής Αυγής, και αφετέρου την αδυναμία που είχε επιδείξει επί χρόνια η πολιτεία στη θεσμική και ποινική αντιμετώπιση ενός πολιτικού μορφώματος που επιδιόταν συστηματικά στην οργανωμένη διεξαγωγή αιματηρών επιθέσεων εναντίον των πολιτικών εχθρών του, είτε αυτοί ήταν αριστεροί, αντιεθνικιστές, πρόσφυγες ή μετανάστες¹. Η αδράνεια αυτή - αν και εν μέρει ιστορικά εύλογη² - φανερώνεται ακόμη πιο εγκληματική, στο πλαίσιο της έμφασης που έχει αποδώσει από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 το Συμβούλιο της Ευρώπης στη ανάγκη αντιμετώπισης της δράσης εξτρεμιστικών κομμάτων και κινημάτων που προπαγανδίζουν ιδεολογίες

¹ Είναι χαρακτηριστικό πως από το 2009 υπήρχε απόφαση ανώτερου δικαστηρίου στην οποία περιγραφόταν η σχέση της πολιτικής οργάνωσης με *Τάγματα Εφόδου*, ενώ παράλληλα αναγνωριζόταν πως οι εγκληματικές πρακτικές των μελών της πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο της συμμετοχής τους σε αυτή. Η δράση αυτή, ωστόσο, παραδόξως δεν οδήγησε στην ενεργοποίηση του άρθρου 187 του Ποινικού Κώδικα για τις εγκληματικές οργανώσεις.

² Βλ. περισσότερα σχετικά με την ιδιαιτερότητα της ελληνικής έννομης τάξης στο Α' μέρος στο 2.2.

ασύμβατες με τη δημοκρατία και τα ανθρώπινα δικαιώματα (PACE, 2000). Είναι, άλλωστε, γεγονός πως ένα τέτοιο κόμμα - που χρησιμοποιεί τη βία ως μέσο αλλά και ως σκοπό της πολιτικής του δράσης - δεν θα λειτουργούσε με την ίδια ευκολία σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη.

Ακόμη και με αυτή τη δεδομένη καθυστέρηση, ωστόσο, το δημοκρατικό δίλημμα της απαγόρευσης πολιτικού κόμματος αναδείχθηκε και στην ελληνική δημόσια σφαίρα, αποκαλύπτοντας τις αντιφάσεις που συνοδεύουν την περιστολή ενός θεμελιώδους δικαιώματος με σκοπό την ίδια την προστασία του. Το βασικό ερώτημα που προέκυψε ήταν αναμφισβήτητα το κατά πόσο η απαγόρευση προστατεύει ή υπονομεύει την ίδια τη δημοκρατία, που θεμελιώνεται - μεταξύ άλλων - στην καθολικότητα των δικαιωμάτων της ελεύθερης πολιτικής έκφρασης και δράσης. Το ερώτημα αυτό, ωστόσο, είναι βαθιά πολιτικό και περιλαμβάνει σειρά εννοιών που είναι εγγενώς αμφιλεγόμενες. Επιχειρώντας την όποια απάντηση, κανείς καλείται να ορίσει το περιεχόμενο της δημοκρατίας που επικαλείται, καθώς και τα κριτήρια τα οποία χρησιμοποιεί στην αξιολόγησή του. Την όποια αντιπαράθεση επιχειρημάτων περιπλέκει, άλλωστε, η σύγκρουση μεταξύ των αρχών της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού - μεταξύ πλειοψηφικής αρχής και κράτους δικαίου - καθώς η ιστορική εμπειρία αποδεικνύει πως δημοκρατικά νομιμοποιημένες αποφάσεις δύνανται να είναι από αντιφιλελεύθερες έως και φασιστικές.

Οι υπέρμαχοι της απαγόρευσης ως μέτρου προστασίας των αρχών μιας δημοκρατικής κοινωνίας θα επικαλεστούν το ιστορικό παράδειγμα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, επισημαίνοντας τις σύγχρονες προκλήσεις της μισαλλόδοξης ακροδεξιάς και του πολιτικού εξτρεμισμού. Οι επικριτές του συγκεκριμένου μέτρου θα αντιτείνουν την πολιτική του φύση, που το καθιστά ένα εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο στα χέρια των κομμάτων εξουσίας που επιθυμούν να εξουδετερώσουν τους πολιτικούς τους αντιπάλους - επισημαίνοντας παράλληλα πως, σε περιόδους κρίσης και γενικευμένης αμφισβήτησης, η εντύπωση πως η δημοκρατία φοβάται - και επομένως κατασιγάζει βίαια - τους πολιτικούς εχθρούς της υπονομεύει περαιτέρω την ασφάλεια του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η εύλογη ανάγκη αυτοπροστασίας της δημοκρατίας θα συγκρουστεί, σε αυτό το πλαίσιο, με τις ίδιες τις αρχές που της χάρισαν τη συμβολική νίκη έναντι των υπόλοιπων συστημάτων

διακυβέρνησης μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Τα ευρωπαϊκά κράτη, σε συνάρτηση με τις διαφορετικές ιστορικές εμπειρίες τους, θα επιλέξουν διαφορετικούς δρόμους, που εκτείνονται από τη συνταγματική πρόβλεψη της απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων μέχρι την υιοθέτηση μιας στάσης απόλυτης ανοχής - και ενδιάμεσως την υιοθέτηση διαφορετικών στρατηγικών ρύθμισης των όρων οργάνωσης και λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων.

Η παρούσα εργασία επιχειρεί να αναδείξει τις βασικές πτυχές του δημοκρατικού διλήμματος χρησιμοποιώντας ως βάση τη σχετική νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΑ), που διαχειρίστηκε, κατά βάση από τη δεκαετία του 1990 και εξής, πλήθος υποθέσεων κρατικών απαγορεύσεων αξιολογώντας τις στα πλαίσια των όσων ορίζει το 11^ο άρθρο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΣΔΑ). Με δεδομένη τη σχετική πρόβλεψη του μέτρου της απαγόρευσης - αν και μόνο για εξαιρετικές περιπτώσεις - παρουσιάζονται τόσο η μεθοδολογία όσο και τα κριτήρια που χρησιμοποίησε το Δικαστήριο στις σημαντικότερες αποφάσεις του. Η παρουσίαση αυτή στοχεύει τόσο στην ανάδειξη του ρόλου του ΕΔΔΑ στη διαχείριση του δημοκρατικού διλήμματος, όσο και στην ανάδειξη των αντιφάσεων που - αναπόφευκτα - φέρει η όποια διαχείρισή ενός σύνθετου πολιτικού διλήμματος, που δοκιμάζει τα όρια της δημοκρατικής ανοχής σε διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες. Στο πλαίσιο αυτό, αναγνωρίζονται εξ αρχής οι περιορισμοί που ενέχει η ενασχόληση με τη νομολογία ενός οργάνου του Συμβουλίου της Ευρώπης, τόσο στη φύση των υποθέσεων που κλήθηκε να διαχειριστεί³ όσο και στα συμπεράσματα που μπορούν να προκύψουν από αυτή τη διαχείριση.

Το πρώτο μέρος της εργασίας επιχειρεί να θέσει το θεωρητικό υπόβαθρο του δημοκρατικού διλήμματος, δίνοντας έμφαση αφενός στο περιεχόμενο της έννοιας της δημοκρατίας και αφετέρου στο ρόλο των πολιτικών κομμάτων, ως ενδιάμεσου θεσμού μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Στο πρώτο κεφάλαιο, έπειτα από μια σύντομη παρουσίαση της προβληματικής του ορισμού του δημοκρατικού πολιτεύματος, ακολουθεί η χρήσιμη - στα πλαίσια του υπό εξέταση διλήμματος -

³ Είναι ενδεικτικό πως οι περισσότερες υποθέσεις αφορούν προσφυγές κατά της Τουρκίας, κράτους-μέλους του Συμβουλίου της Ευρώπης που έχει επιδοθεί συστηματικά στην απαγόρευση πολιτικών κομμάτων.

διάκριση μεταξύ ουσιαστικής και διαδικαστικής δημοκρατίας, ενώ περιγράφονται οι αρχές της μαχόμενης δημοκρατίας, αλλά και οι αρχές της δημοκρατίας που ευαγγελίζεται το Συμβούλιο της Ευρώπης. Το δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στα πολιτικά κόμματα: στους διαφορετικούς ρόλους που επιτέλεσαν, στα διαφορετικά πλαίσια ρύθμισης και εποπτείας που υιοθέτησαν τα ευρωπαϊκά κράτη, αλλά και στη συμβολή του Συμβουλίου της Ευρώπης στα ζητήματα της οριοθέτησης της λειτουργία τους, αλλά και της απαγόρευσής τους.

Το δεύτερο μέρος είναι αφιερωμένο στο ΕΔΔΑ και στο ρόλο του στη διαχείριση του δημοκρατικού διλήμματος. Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει τα όρια της δικαιοδοσίας του, αλλά και τη μεθοδολογία που ανέπτυξε στη διαχείριση υποθέσεων απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων, ενώ παράλληλα αποσαφηνίζει τον τρόπο με τον οποίο το Δικαστήριο ερμηνεύει τα όσα ορίζει το άρθρο 11 της ΕΣΔΑ. Το δεύτερο κεφάλαιο παρακολουθεί τις σημαντικότερες αποφάσεις του, δίνοντας έμφαση στην επιχειρηματολογία που ανέπτυξε σε διαφορετικές υποθέσεις και διαφορετικά κοινωνικοπολιτικά πλαίσια. Το κεφάλαιο αυτό είναι χωρισμένο σε ενότητες σε χρονολογική αλλά και θεματική βάση, με σκοπό να καταδείξει την εξέλιξη στην επιχειρηματολογία του Δικαστηρίου, που αντανακλά και τις ευρύτερες πολιτικές ζυμώσεις στο εσωτερικό του Συμβουλίου της Ευρώπης. Σε αυτό το πλαίσιο παρουσιάζονται, κατά σειρά, οι ψυχροπολεμικές γνωμοδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, η απόφαση-ορόσημο για την υπόθεση του τουρκικού Ενωμένου Κομμουνιστικού Κόμματος, οι αποφάσεις για αυτονομιστικά κόμματα σε Τουρκία και Βουλγαρία, και τέλος οι δύο αποφάσεις του Δικαστηρίου που νομιμοποίησαν κρατικές απαγορεύσεις πολιτικών κομμάτων με στόχο την αντιμετώπιση των *απειλών* του πολιτικού Ισλάμ και της πολιτικής υποστήριξης της τρομοκρατίας.

Η εργασία ολοκληρώνεται με τις συμπερασματικές σκέψεις που προέκυψαν έπειτα από τη μελέτη της σχετικής θεωρίας και της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Η προσωπική απάντηση που δίνεται στο δημοκρατικό δίλημμα αποτυπώνει αναπόφευκτα τις πολιτικές θέσεις της γράφουσας.

Α' Μέρος

Το θεωρητικό υπόβαθρο του δημοκρατικού διλήμματος

1. Δημοκρατία, δημοκρατικές αρχές και ανθρώπινα δικαιώματα

Ωστόσο, ένας όρος που μπορεί να σημαίνει οτιδήποτε καταλήγει να μην σημαίνει τίποτα συγκεκριμένο. Αυτό συμβαίνει με τη *δημοκρατία*, η οποία συνιστά σήμερα περισσότερο την ασαφή αποτύπωση μιας δημοφιλούς ιδέας παρά έναν όρο με συγκεκριμένο περιεχόμενο

Robert A. Dahl, 1989

1.1. Δημοκρατία: Απόπειρες ορισμού και ταξινόμησης

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στο ανατολικό μπλοκ - και ο συνακόλουθος τερματισμός του Ψυχρού Πολέμου - σηματοδοτεί τη συμβολική νίκη της φιλελεύθερης δημοκρατίας και την καθολική αποδοχή των δημοκρατικών αρχών ως υπέρτατων αξιών της νομιμοποιημένης άσκησης εξουσίας (Dalton, Shin & Jui, 2007:142). Στο πλαίσιο αυτό, αναδύεται το *προβληματικό παράδοξο* της αναγνώρισης της υπεροχής της δημοκρατίας ως μοντέλου διακυβέρνησης των σύγχρονων εθνικών κρατών, χωρίς την ίδια ώρα να σημειώνεται συναίνεση για το περιεχόμενο της έννοιάς της (Hyland, 1995:36). Η έλλειψη ενός σαφούς ορισμού, άλλωστε, δεν αποτελεί φαινόμενο αποκλειστικά των τελευταίων δεκαετιών, καθώς διαχρονικά η δημοκρατία αποτέλεσε ένα μεταβαλλόμενο γλωσσικό σχήμα που συνοδεύτηκε μάλιστα σε διαφορετικές συγκυρίες από αλληλοσυγκρουόμενες αξιολογικές κρίσεις⁴.

Από την κλασική δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας μέχρι την φιλελεύθερη δημοκρατία του 19^{ου} αιώνα, αλλά και τον πλουραλισμό και τις κορπορατιστικές⁵ τάσεις των σύγχρονων πολιτικών θεσμών, έχουν διατυπωθεί θεμελιακά διαφορετικές γνώμες αναφορικά με το περιεχόμενο και τις προϋποθέσεις μιας

⁴ Η έλλειψη συναντίληψης δεν θα πρέπει να γίνει αντιληπτή ως θεωρητικό πρόβλημα καθώς οφείλεται ξεκάθαρα σε πολιτικούς λόγους.

⁵ Σύμφωνα με τον P.C. Schmitter - θεωρητικό του κορπορατισμού - οι δημοκρατικές κυβερνήσεις, στα πλαίσια της μεταφιλελεύθερης, καπιταλιστικής εταιρικής εποχής, μπορούν να γίνουν κατανοητές μόνο σε σχέση με τις οργανωμένες ομάδες συμφερόντων που εμπλέκονται ενεργά στη λήψη αποφάσεων μέσω εξωκοινοβουλευτικών πολιτικών διαδικασιών (Held, 2003:215).

επιτυχημένης δημοκρατικής διακυβέρνησης. Στη διαμάχη των επιμέρους θέσεων, πρωταγωνιστικός υπήρξε ο ανταγωνισμός μεταξύ της προσέγγισης της δημοκρατίας ως είδους λαϊκής εξουσίας και ως εργαλείου νομιμοποίησης των αποφάσεων των εκάστοτε εκλεγμένων εκπροσώπων. Στο πλαίσιο αυτό, μπορούμε να υιοθετήσουμε την ευρύτατη ταξινόμηση που πρότεινε ο D.Held (2003:18-19) για τα ποικίλα μοντέλα δημοκρατίας που αναπτύχθηκαν: *άμεση ή συμμετοχική δημοκρατία* (άμεση ανάμειξη των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων) και *φιλελεύθερη ή αντιπροσωπευτική δημοκρατία* (σύστημα εξουσίας με εκλεγμένους αξιωματούχους που εκπροσωπούν τα συμφέροντα των εκλογέων τους μέσα σε ένα πλαίσιο κυριαρχίας του νόμου).

Στο έργο του, *Defining Democracy*, ο R.G. Mulgan (1968:5) ορίζει σε πρώτο επίπεδο τη δημοκρατία ως την *άσκηση πολιτικής εξουσίας από το λαό*, αναγνωρίζοντας παράλληλα πως μεταξύ των πολιτών υφίσταται μια κάποια μορφή πολιτικής ισότητας. Ένας τέτοιος ορισμός, ωστόσο, εγείρει μια σειρά προβληματικών, με προεξάρχουσες εκείνες της αδυναμίας ισότιμης διανομής της εξουσίας αλλά και της ανάγκης υπέρβασης της έλλειψης συναίνεσης. Ο ίδιος ο Mulgan (1968:7) θα καταλήξει πως ένας τέτοιος ορισμός οδηγεί αναπόφευκτα στο συμπέρασμα πως μια *γνήσια δημοκρατία* δεν υπήρξε και δεν θα μπορέσει να υπάρξει ποτέ. Ο J. Schumpeter⁶ (1942:284 όπως αναφέρεται σε Held, 2003:168) είχε απαντήσει νωρίτερα στο ίδιο αδιέξοδο ξεκαθαρίζοντας πως:

«η δημοκρατία δεν σημαίνει και δεν μπορεί να σημαίνει ότι ο λαός άρχει πραγματικά, με κάθε προφανή έννοια των όρων “λαός” και “άρχειν”. Η δημοκρατία απλώς σημαίνει ότι ο λαός έχει την ευκαιρία να αποδέχεται ή να απορρίπτει εκείνους που πρόκειται να τον κυβερνήσουν».

Πράγματι, στο σύγχρονο κόσμο η αντιπροσωπευτική δημοκρατία - και συγκεκριμένα ο κοινοβουλευτισμός των ισχυρών δημοκρατιών της Δύσης - αναγνωρίζεται ως η μοναδική μορφή διακυβέρνησης που μπορεί να εγγυηθεί τα συμφέροντα των πολιτών καθώς και τον έλεγχο τους επί της κρατικής εξουσίας (Womack, 1989:39). Ο K. Strøm (2000:265) ορίζει την κοινοβουλευτική διακυβέρνηση ως το σύστημα εξουσίας στο οποίο πρωθυπουργός και υπουργικό

⁶ Θα πρέπει να σημειωθεί πως η προσέγγιση του Schumpeter δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί πρωτότυπη, καθώς πολλοί διανοητές της εποχής είχαν υπάρξει εξίσου επικριτικοί με περισσότερο συμμετοχικά συστήματα δημοκρατικής διακυβέρνησης - στο πλαίσιο των εμπειριών της επανάστασης των Μπολσεβίκων και της ανόδου των Ναζί στη Γερμανία (Held, 2003:167).

συμβούλιο λογοδοτούν στην όποια πλειοψηφία των μελών του κοινοβουλίου, η οποία δικαιοδοτείται παράλληλα να τους αποπέμψει αρνούμενη την παροχή ψήφου εμπιστοσύνης. Ιστορικά, ο κοινοβουλευτισμός αναδύεται παράλληλα με την εμφάνιση των πολιτικών κομμάτων και θεμελιώνεται στις έννοιες της *ανάθεσης* και της *λογοδοσίας*, ενώ στη φιλελεύθερη δημοκρατία⁷ εξέχουσας σημασίας αναδεικνύονται ο πλουραλισμός και η δέσμευση εκλογέων και εκλεγμένων από τις εκάστοτε συνταγματικές νόρμες (Strøm, 2000:268).

1.2. Τα όρια της δημοκρατικής ανοχής: Διαδικαστική, Ουσιαστική και Μαχόμενη Δημοκρατία

Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουμε στον ορισμό και την κατηγοριοποίηση των διαφόρων προσεγγίσεων της θεωρίας της δημοκρατίας περιορίζονται όταν εστιάσουμε στο υπό εξέταση δίλλημα. Σύμφωνα με τους Fox και Nolte (1995:14), στη βάση του ζητήματος των αντιδημοκρατικών κομμάτων και της αυτοπροστασίας της δημοκρατίας οι θεωρητικοί χωρίζονται σε δύο στρατόπεδα που αντιστοιχούν σε δύο διακριτά μοντέλα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας: την *ουσιαστική* (substantive democracy) και τη *διαδικαστική* (procedural democracy). Καθεμία από αυτές τις προσεγγίσεις απαντά στο παράδοξο που γεννά η αρχή της *ανοχής* νοηματοδοτώντας με διαφορετικό τρόπο τη λειτουργία και τα θεμελιώδη αξιώματα της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Το διαδικαστικό μοντέλο - με ρίζες στο Διαφωτισμό - αναπαριστά τη δημοκρατία αποκλειστικά ως ένα πλαίσιο λήψης πλειοψηφικών αποφάσεων που σε καμία περίπτωση δεν υπαγορεύει το ίδιο το περιεχόμενό τους (Sakaguchi, 2009:221). Διατηρώντας την πίστη στην ορθολογική επιλογή των πολιτών, οι θιασώτες αυτής της προσέγγισης εκτιμούν πως δεν υπάρχει ανάγκη κρατικής παρέμβασης για την προστασία των πολιτών από τις αντιδημοκρατικές ιδέες - η ελεύθερη αντιπαράθεση των ιδεών στο δημόσιο λόγο επαρκεί για την πραγμάτωση του δημοκρατικού ιδεώδους, ενώ η αρχή της πλειοψηφίας εγγυάται πως οι αποφάσεις που λαμβάνονται αποτυπώνουν τη θέληση του κυρίαρχου λαού. Όπως σημειώνει ο M. Thiel (2009:385), η διαδικαστική

⁷ Σύμφωνα με την J. Petman (2011:132), η φιλελεύθερη δημοκρατία αναδύεται μέσα από το συγκερασμό δυο διακριτών παραδόσεων: του πολιτικού φιλελευθερισμού και της δημοκρατικής παράδοσης της λαϊκής κυριαρχίας.

προσέγγιση εστιάζει στη *μορφή* και περιγράφει τη *διαδικασία* προτάσσοντας ως ασφαλιστικές δικλίδες της ορθής λειτουργίας του πολιτεύματος τις ελεύθερες και δίκαιες εκλογές, τη διάκριση νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, τις ελευθερίες της έκφρασης, του Τύπου και του συνέρχεσθαι, καθώς και την ύπαρξη μιας κάποιας μορφής κοινωνίας των πολιτών. Στο πλαίσιο αυτό, προκύπτει πως στη διαδικαστική δημοκρατία το υπό εξέταση δίλημμα ουσιαστικά δεν υπάρχει: όλες οι απόψεις είναι νομιμοποιημένες, όλα τα ζητήματα ανοιχτά και υπό διαπραγμάτευση, καθώς βασικό κριτήριο παραμένει η βούληση της πλειοψηφίας και όχι η ποιότητα των αποφάσεων που λαμβάνονται ή τα συγκεκριμένα κοινωνικά επακόλουθα που αυτές φέρουν. Όπως η λαϊκή πλειοψηφία εγκαθιδρύει τη δημοκρατία, με τον ίδιο τρόπο δύναται και να την καταργήσει (Fox & Nolte, 1995:15-16).

Οι θεωρητικοί της ουσιαστικής δημοκρατίας απορρίπτουν την απόλυτη ισχύ της αρχής της θετικής ανοχής, θέτοντας ως προτεραιότητα τη μακροχρόνια επιβίωση της δημοκρατίας εις βάρος της προστασίας των πολιτικών δικαιωμάτων των εχθρών της (Sakaguchi, 2009:222). Στο μοντέλο αυτό, η δημοκρατική διαδικασία δεν είναι ο σκοπός, αλλά το μέσο για τη δημιουργία μιας κοινωνίας, στα πλαίσια της οποίας οι πολίτες μπορούν να απολαύσουν ανεμπόδιστα - στα πλαίσια ενός κράτος δικαίου - μια δέσμη πολιτικών δικαιωμάτων που διασφαλίζουν εν τέλει τη συμμετοχή τους στη λήψη των αποφάσεων (Fox & Nolte, 1995:16). Κανένα, ωστόσο, από αυτά τα δικαιώματα δεν είναι απόλυτα με την έννοια ότι δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν με τρόπο που να καταργεί τα ίδια ή άλλα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα. Ενώ, λοιπόν, η διαδικαστική δημοκρατία προτάσσει την *ουδετερότητα* απέναντι στο περιεχόμενο των αποφάσεων που λαμβάνονται από τον κυρίαρχο λαό, η ουσιαστική δημοκρατία απαιτεί σε κάθε πλειοψηφική απόφαση το σεβασμό συγκεκριμένων δημοκρατικών αξιών. Το ποιές αναγνωρίζονται ως θεμελιώδεις αρχές και αξίες αλλά και το πώς γίνεται διαχειρίσιμη μια ιδεολογική σύγκρουση παραμένει ανοιχτό ερώτημα για τους θεωρητικούς της ουσιαστικής δημοκρατίας, αν και η συμμετοχή των πολιτών στην όποια λύση θεωρείται δεδομένη (Thiel, 2009:386).

Η πλέον δυναμική απάντηση στο ερώτημα αυτό δόθηκε στο πλαίσιο της δραματικής εξάπλωσης του Φασισμού στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου, οπότε

εισάγεται από τον K. Loewenstein η έννοια της *μαχόμενης δημοκρατίας* (militant democracy⁸). Στο κλασικό άρθρο του, *Militant Democracy and Fundamental Rights*, ο Loewenstein (1937:423-424) - με την εμπειρία της αυτοκαταστροφής της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης - σημειώνει πως η *δημοκρατία χρησιμοποιήθηκε για την καταστροφή της* εξαιτίας ιδεοληψιών για την υπεροχή της δημοκρατικής ανοχής και οφείλει τώρα να λάβει τα απαραίτητα μέτρα ώστε να διασφαλίσει πως οι εχθροί της δεν νομιμοποιούνται να χρησιμοποιούν τα μέσα της για να την υπονομεύουν. Αναγνωρίζοντας δε πως κανένα πνευματικό κίνημα δεν δύναται μακροπρόθεσμα να καταπιεστεί, ο Loewenstein (ό.π.:431-432) υποστηρίζει πως ο φασισμός δεν είναι ιδεολογία αλλά μια πολιτική στρατηγική, η οποία οφείλει την επιτυχία της στην απόλυτη προσαρμογή της στους όρους του δημοκρατικού παιχνιδιού.

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία επικρατεί συναίνεση αναφορικά με το βασικό αξίωμα της μαχόμενης δημοκρατίας: οι δημοκρατίες έχουν το δικαίωμα, αν όχι την υποχρέωση, να περιορίζουν τα θεμελιώδη δικαιώματα της ελεύθερης έκφρασης και πολιτικής συμμετοχής - αν και βάσει προϋποθέσεων και περιορισμών - για λόγους αυτοπροστασίας (Caroccia, 2013:210-211). Οι Fox και Nolte (1995:24) χρησιμοποιούν ως κατεξοχήν στοιχείο που διακρίνει τις μαχόμενες από τις ανεκτικές δημοκρατίες τη δυνατότητα τροποποίησης του εθνικού Συντάγματος με σκοπό τη μεταβολή ή την άσκηση περιορισμών επί των δημοκρατικών θεσμών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το μεταπολεμικό Σύνταγμα της Γερμανίας, το οποίο εξουσιοδοτεί το κράτος όχι μόνο να υπάγει σε κανόνες, αλλά ενίοτε και να απαγορεύει πολιτικές δραστηριότητες, οργανώσεις και κινήματα που απειλούν την ελεύθερη δημοκρατική αρχή της ΟΔΓ (Macklem, 2005:5). Την αναγκαιότητα υιοθέτησης *αντιδημοκρατικών μέσων* για την προστασία της δημοκρατίας αναγνώρισαν μεταπολεμικά πολλά ευρωπαϊκά κράτη, ενώ η πλέον πρόσφατη εκδήλωση μαχόμενης δημοκρατίας συνίσταται στην υιοθέτηση έκτακτων μέτρων για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας μετά τις επιθέσεις της 11^{ης} Σεπτεμβρίου.

⁸ Σημειώνεται πως οι Fox και Nolte (1995) υποδιαιρούν τις δύο πρώτες κατηγορίες - τη διαδικαστική και την ουσιαστική δημοκρατία - σε ανεκτικές και μαχόμενες δημοκρατίες, χαρακτηρίζοντας τη Μεγάλη Βρετανία ως ανεκτική διαδικαστική δημοκρατία, τις ΗΠΑ ως μαχόμενη διαδικαστική δημοκρατία, τη Γαλλία ως ανεκτική ουσιαστική δημοκρατία και τη Γερμανία ως μαχόμενη ουσιαστική δημοκρατία.

1.3. Η Δημοκρατία του Συμβουλίου της Ευρώπης

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου αποτελεί το κατεξοχήν εργαλείο που υιοθέτησε μεταπολεμικά το Συμβούλιο της Ευρώπης επιδιώκοντας να εξασφαλίσει τη συλλογική δέσμευση των κρατών μελών του στην προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών που θεωρούνται θεμελιώδη για το δημοκρατικό τρόπο ζωής (Marks, 1996:211). Η Σύμβαση αναδεικνύει τη δημοκρατία ως το μοναδικό σύστημα οργάνωσης της Πολιτείας που μπορεί να θεωρηθεί συμβατό προς τις αρχές της, ανάγοντας τη δημοκρατική αρχή στο υπέρτατο νομικό κριτήριο για τη συμφωνία ενός μέτρου με την ΕΣΔΑ (Καστανάς, 2013:444). Την ίδια ώρα ωστόσο, η Σύμβαση αποφεύγει να ορίσει σαφώς το *αληθώς δημοκρατικό πολιτικό καθεστώς*, καθώς τα κράτη μέλη αδυνατούν μέχρι σήμερα να συμφωνήσουν σε μια καθολικά αποδεκτή προσέγγιση (ten Napel, 2009:464). Στο πλαίσιο αυτό, με το τρίτο άρθρο του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ (1952) τα συμβαλλόμενα μέρη συμφώνησαν στην ελάχιστη αμοιβαία αποδεκτή υποχρέωση της διενέργειας μυστικών εκλογών - *σε λογικά διαστήματα και υπό συνθήκες που επιτρέπουν την ελεύθερη έκφραση της λαϊκής θέλησης*⁹, ανάγοντας για πρώτη φορά το δικαίωμα στις ελεύθερες εκλογές σε θεμέλιο λίθο της δημοκρατικής διακυβέρνησης.

Σε μια προσπάθεια να υπερκεράσει κανείς την ασάφεια με την οποία το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει επιχειρήσει να θέσει τις αρχές και τα αξιώματα της δημοκρατίας, δεν μπορεί παρά να καταφύγει στην εκτενή νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Άλλωστε όπως σημειώνεται σε σχετικό Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου (PACE, 2007§ 42), η δημοκρατία παραμένει μια πρόκληση για όλα τα κράτη μέλη του, *καθώς είναι μια ανοιχτή, αδιάκοπη διεργασία στα πλαίσια της οποίας η ελευθερία των πολιτών να επηρεάζουν οι ίδιοι τη ζωή τους οφείλει να ενισχύεται*. Η αναφορά αυτή αναδεικνύει τη δυναμική και μεταβλητή φύση της δημοκρατίας και ερμηνεύει συνακόλουθα σε ικανοποιητικό βαθμό τόσο τα διαφορετικά κριτήρια που μεταχειρίζεται το Δικαστήριο για την έκδοση των αποφάσεών του σε

⁹ Σημειώνεται πως η συγκεκριμένη δέσμευση έχει χαρακτηριστεί έκτοτε ανεπαρκής και ασαφής, γεγονός που καταδεικνύεται από τις πολυάριθμες παραβιάσεις που έχουν καταγραφεί αλλά και από τις δυσκολίες που προκύπτουν κατά την ερμηνεία της.

διαφορετικές συγκυρίες, όσο και την αδυναμία του Συμβουλίου της Ευρώπης να συμφωνήσει σε ένα στατικό ορισμό του δημοκρατικού πολιτεύματος.

Μεταξύ των αρχών που προτάσσονται στα πλαίσια της νομολογίας του ΕΔΔΑ ως αλληλένδετες με την ίδια την ύπαρξη της δημοκρατίας ξεχωρίζουν η εναντίωση στην αυθαίρετη άσκηση εξουσίας¹⁰ (ύπαρξη λειτουργικού κράτους δικαίου), η διάκριση των εξουσιών¹¹, ο έλεγχος του λαού επί της κρατικής εξουσίας¹², αλλά και ο πλουραλισμός - που εξασφαλίζεται με τη δίκαιη μεταχείριση των μειονοτήτων και την αποφυγή κατάχρησης της κυρίαρχης θέσης¹³ (Marks, 1996:212). Μεταξύ δε των διακριτών δικαιωμάτων που θεωρούνται θεμελιώδη για την ομαλή λειτουργία της δημοκρατίας ξεχωρίζουν αναμφίβολα εκείνα της ελευθερίας της έκφρασης¹⁴ (άρθρο 10 ΕΣΔΑ) και της ελευθερίας του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι (άρθρο 11 ΕΣΔΑ) - στα πλαίσια της οποίας υπάγεται και η προστασία των πολιτικών κομμάτων¹⁵ (ten Napel, 2009:467).

Σημαντικό στοιχείο το οποίο δεν θα πρέπει να παραβλέπεται αποτελούν οι εξαιρέσεις και οι περιορισμοί που θέτει το Συμβούλιο της Ευρώπης τόσο στην άσκηση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων των πολιτών, όσο και στην παρεμβατικότητα των κυβερνήσεων των συμβαλλόμενων κρατών. Είναι χαρακτηριστικό πως το άρθρο 15 της ΕΣΔΑ ορίζει πως *σε περίπτωση πολέμου ή άλλου δημοσίου κινδύνου που απειλεί τη ζωή του έθνους, κάθε συμβαλλόμενο κράτος δύναται να λάβει μέτρα κατά παράβαση των προβλεπομένων από τη Σύμβαση υποχρεώσεων*, με εξαίρεση τα άρθρα 2, 3, 4 (παρ.1) και 7 - την ώρα που τα υπόλοιπα άρθρα συνοδεύονται εξ αρχής από σαφώς ορισμένους περιορισμούς. Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση των άρθρων 8 έως και 11, όπου γίνεται αναφορά σε εξαιρέσεις που απαιτούν τη λήψη μέτρων που αξιολογούνται ως *αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία*. Με τη διατύπωση αυτή, η Σύμβαση ανάγει το κριτήριο της *επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης* σε βασική προϋπόθεση περιορισμού θεμελιωδών ελευθεριών, ενώ παράλληλα εισάγει -έστω και έμμεσα

¹⁰ Βλ. υπόθεση *Feldbrugge v. the Netherlands* (1986).

¹¹ Βλ. υπόθεση *Klaas v. Germany* (1978).

¹² Βλ. υπόθεση *Barfod v. Denmark* (1987).

¹³ Βλ. υπόθεση *Young, James και Webster v. United Kingdom* (1981).

¹⁴ Βλ. υπόθεση *Handyside v. United Kingdom* (1976).

¹⁵ Βλ. υπόθεση *United Communist Party v. Turkey* (1998).

- την αρχή της αναλογικότητας¹⁶. Στη νέα προβληματική που προκύπτει αναφορικά με το ποιος δικαιοδοτείται να εκτιμά και να ορίζει τις κοινωνικές ανάγκες, το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει στα συμβαλλόμενα κράτη ένα κάποιο *περιθώριο εκτίμησης*¹⁷ (margin of appreciation), το οποίο ωστόσο περιορίζεται από την ίδια τη δικαιοδοσία του Δικαστηρίου.

2. Πολιτικά κόμματα, κράτος και Δημοκρατία

1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν του συνέρχεσθαι ειρηνικώς και εις την ελευθερίαν συναιτερισμού συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος ιδρύσεως μετ' άλλων συνδικάτων και προσχωρήσεως εις συνδικάτα επί σκοπώ προασπίσεως των συμφερόντων του.

2. Η άσκησης των δικαιωμάτων τούτων δεν επιτρέπεται να υπαχθή εις ετέρους περιορισμούς πέραν των υπό του νόμου προβλεπομένων και αποτελούντων αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία, δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υγείας και της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών τρίτων. Το παρόν άρθρον δεν απαγορεύει την επιβολήν νομίμων περιορισμών εις την άσκησης των δικαιωμάτων τούτων υπό μελών των ενόπλων δυνάμεων της αστυνομίας ή των διοικητικών υπηρεσιών του Κράτους.

Άρθρο 11 ΕΣΔΑ, 1950

2.1. Πολιτικά κόμματα, κράτος και κοινωνία

Όπως έχει εύστοχα διατυπωθεί από τον E.E. Schatterschneider (1942), η σύγχρονη αντιπροσωπευτική δημοκρατία θα ήταν αδιανόητη χωρίς την ύπαρξη των πολιτικών κομμάτων (Molenaar, 2010:3) - ενδιάμεσου θεσμού, που δρα διαμεσολαβητικά μεταξύ κράτους και κοινωνίας (Ξηρός, 2017:660). Τα πολιτικά κόμματα εμφανίστηκαν στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα και επιβίωσαν σε οποιοδήποτε καθεστώς νομιμοποίησε την εξουσία του - σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό - στους όρους της συναίνεσης και

¹⁶ Η αρχή της αναλογικότητας αναλύεται σε τρεις επιμέρους αρχές: την αρχή της προσφορότητας, την αρχή της αναγκαιότητας και την αρχή της αναλογικότητας *stricto sensu*.

¹⁷ Το *περιθώριο εκτίμησης* που αναγνωρίζει στις εθνικές αρχές το Δικαστήριο γίνεται αντιληπτό ως το περιθώριο ελιγμών κατά την ερμηνεία των υποχρεώσεων που απορρέουν από την ΕΣΔΑ (Greer, 2000:5) [βλ. περισσότερα στο 3.1.].

της αντιπροσώπευσης (Yanai, 1999:7). Σύμφωνα με τον Duverger (1964), προέκυψαν είτε ως προϊόν υφιστάμενων πολιτικών ελίτ (οι οποίες απάντησαν στο αίτημα για διεύρυνση του δικαιώματος ψήφου χτίζοντας εκλογικούς μηχανισμούς που θα τους επέτρεπαν να διατηρήσουν την εξουσία τους), είτε ως αποτέλεσμα της κινητοποίησης κοινωνικών ομάδων που διεκδίκησαν την πρόσβασή τους στην πολιτική εξουσία (Luther & Müller-Rommel, 2002:2) ¹⁸. Έκτοτε ο ρόλος και οι λειτουργίες τους έχουν μεταβληθεί σημαντικά, όπως άλλωστε έχει μεταβληθεί και η ίδια η έννοια της κομματικής δημοκρατίας.

Ο J. Schumpeter (1942) όρισε το κόμμα ως την ομάδα, της οποίας τα μέλη αποφασίζουν να δράσουν με όρους συναίνεσης στα πλαίσια της ανταγωνιστικής μάχης για την πολιτική εξουσία (Schonfeld, 1983:478). Ακολουθώντας την ίδια λειτουργική προσέγγιση, ο N. Yanai (1999:7) όρισε το πολιτικό κόμμα ως την εθελοντική οργάνωση που έχει ως διακηρυγμένο στόχο την αντιπροσώπευση και τον έλεγχο των κυβερνητικών θεσμών σε ένα δεδομένο κράτος ή πολιτική κοινότητα. Σε αυτό το πλαίσιο αναγνώρισε τρεις βασικές λειτουργίες των κομμάτων: τον ορισμό υποψηφίων για τα δημόσια αξιώματα, την υιοθέτηση προτάσεων για τη δημόσια διοίκηση (πρωταρχικά στα πλαίσια ενός εκλογικού προγράμματος) και την κινητοποίηση της λαϊκής υποστήριξης για τα δύο παραπάνω (υποψηφίους και πολιτικές προτάσεις). Παρότι τα κόμματα επιτελούσαν ανέκαθεν πλήθος δημόσιων λειτουργιών, νομιμοποιητική βάση αυτών των λειτουργιών υπήρξε κατά βάση ο αντιπροσωπευτικός τους χαρακτήρας παρά η ίδια η ικανότητά τους να μετέχουν της διακυβέρνησης (Van Biezen, 2008:339).

Στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα, ωστόσο, η μεταβολή ορισμένων βασικών χαρακτηριστικών των πολιτικών κομμάτων αναδεικνύουν τη δραματική αλλαγή που έχει σημειωθεί στην ποιότητα των σχέσεων τους με την κοινωνία και το κράτος. Η ανάδειξη του πολυσυλλεκτικού κόμματος (*catch-all party*)¹⁹ - μεταπολεμικά - ως ένδειξη της ανάγκης εκσυγχρονισμού της πολιτικής δράσης, σηματοδοτεί μια πρώτη άμβλυνση των ιδεολογικών διαφορών που

¹⁸ Ο Duverger μίλησε για κόμματα των ελίτ (*elite-based party*) και κόμματα μαζών (*mass party*) αντίστοιχα. Αξίζει να σημειωθεί πως το *μαζικό κόμμα* αποτέλεσε για πλήθος θεωρητικών το ιδεατό μοντέλο πολιτικού κόμματος, αν και συνδέεται σαφώς με μια συγκεκριμένη αντίληψη περί δημοκρατίας και κοινωνικής δομής που αδυνατούν να ανταποκριθούν στα σύγχρονα κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά των μεταβιομηχανικών κοινωνιών (Katz & Mair, 1995:5-6).

¹⁹ Ο όρος αποδίδεται στον O. Kirchheimer (1966).

χαρακτήρισαν τον κομματικό ανταγωνισμό των προηγούμενων δεκαετιών και παράλληλα μια διαφορετική ερμηνεία της ίδια της πολιτικής (Luther & Müller-Rommel, 2002:2). Η διαφορετική αυτή ερμηνεία αποσαφηνίζεται πολύ περισσότερο στα πλαίσια της ανάδειξης των κομμάτων καρτέλ (*cartel party*) από τη δεκαετία του 1990 και εξής. Όπως έχουν σημειώσει χαρακτηριστικά οι R.S. Katz και P. Mair (1995:16), τα κόμματα καρτέλ σηματοδοτούν μια νέα αυτοαναφορική προσέγγιση της πολιτικής που αντιλαμβάνεται την πολιτική δράση ως επάγγελμα και την κομματική δημοκρατία ως ένα μέσο με το οποίο οι εξουσιαστές διατηρούν τον έλεγχό τους επί των εξουσιαζόμενων: *Η δημοκρατία μετατρέπεται από μέσο επίτευξης της κοινωνικής αλλαγής σε μέσο διατήρησης της κοινωνικής σταθερότητας* (ό.π., 1995:22). Σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται κατανοητή αφενός η σταδιακή αποξένωση των ψηφοφόρων από τα πολιτικά κόμματα - που αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στον περιορισμό της συμμετοχής των πολιτών στις κομματικές δράσεις- και αφετέρου η παράλληλη εμβάθυνση των σχέσεων κράτους-πολιτικών κομμάτων - έως του σημείου να χρησιμοποιούν τα πολιτικά κόμματα το ίδιο το κράτος για την επιβίωσή τους .

2.2. Τα πολιτικά κόμματα στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη

Στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη τα πολιτικά κόμματα αναπτύχθηκαν ως εθνικοί θεσμοί έξω από τα πλαίσια της συνταγματικής και έννομης τάξης²⁰ (Molenaar, 2010:4). Η σύγχρονη, ωστόσο, ευρωπαϊκή τάση θέλει τα κράτη να δίνουν μεγάλη έμφαση στη ρύθμιση και την εποπτεία τόσο των εξωτερικών δράσεων όσο και των εσωτερικών υποθέσεων των πολιτικών κομμάτων (Van Biezen & Molenaar, 2012:632). Έχει ενδιαφέρον, μάλιστα, πως στις περισσότερες περιπτώσεις ο κρατικός έλεγχος εισάγεται ή διευρύνεται σημαντικά παράλληλα με την έναρξη της κρατικής χρηματοδότησης των πολιτικών κομμάτων, αλλά και της ρύθμισης της πρόσβασής τους στα δημόσια ΜΜΕ - ενώ νομιμοποιείται κοινωνικά στα πλαίσια της εντεινόμενης δυσφορίας των πολιτών για τα επαναλαμβανόμενα φαινόμενα διαφθοράς και αδιαφάνειας που χαρακτηρίζουν τη λειτουργία τους (Van Biezen, 2008:340). Τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη

²⁰ Θετικές διατάξεις για τα πολιτικά κόμματα περιλαμβάνονται για πρώτη φορά μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στα Συντάγματα της Γερμανίας και της Ιταλίας.

έχουν αναγνωρίσει πλέον συνταγματικά το θεμελιώδη ρόλο των πολιτικών κομμάτων στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ενώ πολλά από αυτά έχουν υιοθετήσει σχετικό νομικό πλαίσιο για τη χρηματοδότησή τους. Ειδικές νομοθετικές προβλέψεις για τα πολιτικά κόμματα, ωστόσο, έχουν υιοθετήσει λίγες μόνο από τις παραδοσιακές δημοκρατίες της Δυτικής Ευρώπης²¹, αλλά όλες οι νεότευκτες δημοκρατίες - με εξαίρεση την Ελλάδα, τη Λετονία και τη Σλοβακία. Η τάση αυτά αντανακλά τις διαφορετικές ιστορικές εμπειρίες των δύο ομάδων χωρών και παράλληλα την ανάγκη των δεύτερων να οριοθετήσουν νομικά τη συστημικά αποδεκτή έννοια της πολιτικής δράσης (ό.π., 2008:342).

Στο πλαίσιο αυτών των διαφορετικών εμπειριών, τα ευρωπαϊκά κράτη διαχειρίζονται με διαφορετικούς τρόπους και την πρόκληση των αντιδημοκρατικών κομμάτων. Όπως έχει ήδη σημειωθεί η ιδέα της μαχόμενης δημοκρατίας αποτέλεσε προϊόν του μεσοπολέμου, με τη Γερμανία να κατοχυρώνει πρώτη συνταγματικά τη δυνατότητα κρατικής απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων που υπονομεύουν την ελεύθερη δημοκρατική αρχή ή απειλούν την ίδια την ύπαρξη της ΟΔΓ (1949). Η ίδια στρατηγική θα υιοθετηθεί στη συνέχεια ακόμη και από συνταγματικές δημοκρατίες με σταθερό σύστημα διακυβέρνησης για την αντιμετώπιση της *κομμουνιστικής απειλής*, αλλά και κατά τη διάρκεια της δημοκρατικής μετάβασης των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης μετά την πτώση του κομμουνισμού (Tyulkinina, 2012:44). Σύμφωνα με πρόσφατη έρευνα των Bourne και Casals (2014) - μεταξύ 1944 και 2014 - 17 από τις 32 ευρωπαϊκές δημοκρατίες απαγόρευσαν κάποιο πολιτικό κόμμα (Bourne, 2015:3), ενώ σύμφωνα με την πρώτη (Bourne, 2011:4), τα κόμματα που απαγορεύονται συχνότερα είναι είτε ακροδεξιά, είτε κομμουνιστικά, είτε μειονοτικά εθνικιστικά ή/και αυτονομιστικά. Παράλληλα, έρευνα που διεξήγαγε η Επιτροπή της Βενετίας²² το 1999 αναφέρεται σε κράτη στα οποία προβλέπεται η απαγόρευση κομμάτων που ενθαρρύνουν τις διακρίσεις και το ρατσιστικό μίσος (Γαλλία, Ισπανία, Βουλγαρία, Ουκρανία κ.α.), αλλά και κομμάτων που προάγουν τη χρήση βίας ακόμη και χωρίς ρατσιστικό κίνητρο

²¹ Έχει ενδιαφέρον πως αυτές στην πλειοψηφία τους - όπως η Γερμανία, η Αυστρία και η Φινλανδία - αναγνωρίζονται ως *αποκατεστημένες* δημοκρατίες (re-established democracies).

²² Πρόκειται για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη Δημοκρατία μέσω της Νομοθεσίας (1990), συμβουλευτικό όργανο του Συμβουλίου της Ευρώπης για συνταγματικά ζητήματα. Η Επιτροπή έχει διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην υιοθέτηση συνταγμάτων που εναρμονίζονται με τη συνταγματική κληρονομιά της Ευρώπης.

(συντάγματα Δανίας και Πορτογαλίας, Αλβανία, Λετονία, Λευκορωσία κ.α.) (Venice Commission, 2000:16-17).

Σε αυτό το σημείο, θα ήταν ενδιαφέρουσα μια αναφορά στην ιδιαιτερότητα της ελληνικής έννομης τάξης. Τα πολιτικά κόμματα παρέμειναν για πολλές δεκαετίες στο περιθώριο του ελληνικού Συντάγματος, πριν αναγνωριστούν συνταγματικά μόλις το 1975. Το δικαίωμα των Ελλήνων πολιτών να ιδρύουν και να συμμετέχουν σε πολιτικά κόμματα κατοχυρώθηκε στο άρθρο 29 παρ.1²³, ενώ συμπληρώθηκε με την υποχρέωση η οργάνωση και η δράση αυτών να *εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος* (Ξηρός, 2017:662). Η διάταξη αυτή, ωστόσο, υπήρξε ατελής (*lex imperfecta*), καθώς δεν προέβλεπε οποιαδήποτε κύρωση για την περίπτωση στην οποία η οργάνωση, δράση και λειτουργία κάποιου κόμματος δεν είναι στην πράξη δημοκρατική. Το ελληνικό Σύνταγμα δεν προβλέπει τη δυνατότητα απαγόρευσης πολιτικού κόμματος. Αξίζει να σημειωθεί, μάλιστα, πως η επιβολή του σχετικού μέτρου με απόφαση του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου προτάθηκε στο Σχέδιο Κυβερνητικού Συντάγματος το 1974-1975, οπότε και συνάντησε τις έντονες αντιδράσεις της αντιπολίτευσης στα πλαίσια των ιστορικών εμπειριών της χώρας²⁴ - στις οποίες εντάσσεται και η πολυετής απαγόρευση του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ)²⁵ (ό.π., 2016:685). Συμπερασματικά, η ελληνική δημοκρατία - μετά την αποκατάστασή της - έχει διατηρήσει μια στάση ανοχής στη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων - που δεν υποχρεούνται παρά να καταθέσουν στον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου μια μάλλον τυπική διαβεβαίωση ότι *η οργάνωση και η δράση τους εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος* (ό.π., 2016:675).

²³ Οι περιορισμοί του σχετικού δικαιώματος διατυπώνονται στην αναθεωρημένη παρ.3 του άρθρου 29 και αφορούν - με διαφοροποιήσεις ως προς το εύρος της ισχύος τους - συγκεκριμένες κατηγορίες δημόσιων λειτουργών και κρατικών υπαλλήλων.

²⁴ Όλα τα πολιτικά κόμματα υπήρξαν απαγορευμένα κατά τη διάρκεια της μεταξικής Δικτατορίας (1936-1941), του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1941-1944) και της Χούντας (1967-1974).

²⁵ Η ελληνική νομοθεσία έχει επιδείξει μακρόχρονη εχθρότητα στο κομματικό φαινόμενο και ιδίως στην πολιτική εκπροσώπηση της κομμουνιστικής Αριστεράς. Από το «ιδιώνυμο» (νόμος 4229 του 1929) μέχρι το μεταξικό νόμο 117/1937 και την μετεμφυλιακή απαγόρευση του ΕΑΜ, του ΚΚΕ και της ΕΠΟΝ (αναγκαστικός νόμος 509) τα δημοκρατικά δικαιώματα των ελλήνων πολιτών παραβιάστηκαν επανειλημμένα.

2.3. Η συμβολή του Συμβουλίου της Ευρώπης στο δημοκρατικό δίλημμα

Ένα στοιχείο που δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται είναι η αυξανόμενη επίδραση των ευρωπαϊκών προτύπων στην εγχώρια ρύθμιση της οργάνωσης και λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων. Αν και το ενδιαφέρον της ΕΕ επικεντρώνεται στο ρόλο τους μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1990²⁶, τη δεκαετία του 2000 η Συνθήκη της Νίκαιας (2001) εισάγει σχετικές ρυθμίσεις για τη λειτουργία και τη χρηματοδότηση των ευρωπαϊκών κομμάτων, ενώ η Συνθήκη της Λισαβόνας (2009) - ενεργοποιώντας τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης - θεσμοθετεί την απόλυτη προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών των πολιτικών κομμάτων, ως κατεξοχήν εκφραστήν της λαϊκής βούλησης (Van Biezen & Molenaar, 2012:636-638). Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα, ωστόσο, στα πλαίσια του υπό εξέταση διλήματος κρίνεται η συμβολή του Συμβουλίου της Ευρώπης στην παραγωγή και διάχυση προτύπων. Τα ψηφίσματα και οι οδηγίες του έδωσαν έμφαση σε πρώτη φάση στην προστασία του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι²⁷ - υπενθυμίζοντας τη σχετική προστασία του δικαιώματος στα πλαίσια της ΕΣΔΑ - ενώ παράλληλα άνοιξαν το διάλογο για τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες ένα πολιτικό κόμμα δύναται να απαγορευθεί (ό.π., 2012:641).

Στο πλαίσιο της αναγνώρισης του θεμελιώδους ρόλου τους στη δημοκρατική κοινωνία, τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης έχουν κληθεί να κατοχυρώσουν την προστασία των πολιτικών κομμάτων είτε στο Σύνταγμά τους είτε με κάποια κοινοβουλευτική πράξη, ενώ παράλληλα διατηρούν την υποχρέωση όχι μόνο να διασφαλίζουν όρους ισότιμης πολιτικής δράσης, αλλά και να αποτρέπουν τις έξωθεν παρεμβάσεις στη δράση αυτή - κρατικές και μη (Venice Commission, 2010:9,13). Την ίδια ώρα, συγκεκριμένος νόμος που να οριοθετεί τη δράση των πολιτικών κομμάτων δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση προαπαιτούμενο για μια δημοκρατική κοινωνία, ενώ η σχετική νομοθεσία κρίνεται από το Συμβούλιο της Ευρώπης περισσότερο αποτελεσματική όταν

²⁶ Πρώτη σαφής αναφορά στο θεμελιώδη ρόλο των πολιτικών κομμάτων περιλαμβάνεται στη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992).

²⁷ Το Συμβούλιο της Ευρώπης ασχολήθηκε, παράλληλα, με την χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων και συναφή ζητήματα διαφθοράς, αλλά και με εσωτερικές διαστάσεις της οργάνωσής τους (κατά βάση σε ψηφίσματα που αφορούσαν την αντιμετώπιση εξτρεμιστικών κομμάτων).

διατηρεί περιορισμένους στόχους - εστιάζοντας στη διευκόλυνση της λειτουργίας των κομμάτων (ό.π., 2010:12). Βασική αρχή της Επιτροπής της Βενετίας είναι πως η οργάνωση και η λειτουργία των πολιτικών κομμάτων δεν θα πρέπει να υφίσταται περιορισμούς - παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις στις οποίες οι όποιοι περιορισμοί θα πρέπει να προβλέπονται από το νόμο και να είναι απαραίτητοι σε μια δημοκρατική κοινωνία (ό.π., 2010:14). Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται, παράλληλα, στην απόλυτη δέσμευση όλων των πολιτικών παικτών στην αρχή της αποχής από τη βία. Τα πολιτικά κόμματα οφείλουν, σύμφωνα με την Επιτροπή, να απορρίπτουν τη χρήση βίας και ρητορικής μίσους ως πολιτικά εργαλεία, ενώ αντίστοιχα το κράτος οφείλει να προστατεύει την ελεύθερη πολιτική δράση των μελών τους από αντίστοιχες πράξεις βίας (ό.π., 2010:15).

Στα πλαίσια της απειλής που εγείρει ο σύγχρονος εξτρεμισμός στη δημοκρατία και τις ελευθερίες των πολιτών, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης έχει αναγνωρίσει τη διάλυση πολιτικών κομμάτων ως ένα νόμιμο - αν και ακραίο - μέτρο, του οποίου η επιβολή μπορεί να δικαιολογηθεί αποκλειστικά σε περιπτώσεις κομμάτων που χρησιμοποιούν βία ή απειλούν την κοινωνική ειρήνη και τη δημοκρατική συνταγματική αρχή ενός κράτους (PACE, 2002§10-11). Η απαγόρευση θα πρέπει να αποτελεί έσχατη λύση και πάντως να προβλέπεται συνταγματικά και να συνοδεύεται από διαδικασίες που εγγυώνται τη διεξαγωγή μιας δίκαιης δίκης από ανώτατο - (και στο μέτρο του δυνατού) πολιτικά ουδέτερο - δικαστικό όργανο. Έχει ενδιαφέρον πως το Συμβούλιο της Ευρώπης απορρίπτει τη διάλυση πολιτικών κομμάτων στη βάση πράξεων που αποδίδονται σε συγκεκριμένα πρόσωπα - ακόμη και ηγετικά τους στελέχη - και όχι σε κάποιο εκτελεστικό σώμα τους. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, ένα κόμμα δεν μπορεί να καταστεί υπεύθυνο για πράξεις μελών του, αν αυτές αντίκεινται στο καταστατικό ή στις συνήθεις δράσεις των μελών του (Venice Commission, 2010:9,13).

Β' Μέρος

Ο ρόλος του ΕΔΔΑ στη διαχείριση του δημοκρατικού διλήμματος

3. Το πλαίσιο της παρέμβασης του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

Τίποτα σχετικό με τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν είναι μονοδιάστατο ή αυτοματικό. Λειτουργώντας ως νομικές κατασκευές - η σύλληψη, η εφαρμογή και η διαχείρισή τους παραμένουν άρρηκτα συνδεδεμένες με τις έννοιες της πάλης και του συμβιβασμού, της ισχύος και της ιδεολογίας

Frederick Schauer, 1991

3.1. Τα όρια της δικαιοδοσίας του ΕΔΔΑ

Στις φιλελεύθερες δημοκρατικές κοινωνίες το κράτος καλείται να αμβλύνει τις εντάσεις που προκύπτουν από τη σύγκρουση μεταξύ ατομικών και κοινωνικών συμφερόντων και δικαιωμάτων - οριοθετώντας τις ατομικές ελευθερίες ώστε αυτές να μην πλήττουν τα δικαιώματα του κοινωνικού συνόλου, και αντίστοιχα περιορίζοντας το πεδίο της συλλογικής ισχύος ώστε αυτή να σέβεται τη διαφορετικότητα των ατόμων (Petman, 2011:131-132). Στο πλαίσιο αυτής της λειτουργίας του - που περιλαμβάνει αναρίθμητες πολιτικές επιλογές και αποφάσεις - παρεμβαίνει στην άσκηση θεμελιωδών ελευθεριών λαμβάνοντας περιοριστικά μέτρα, τα οποία μπορούν να γίνουν αντικείμενο αμφισβήτησης και καταγγελίας σε εθνικές και υπερεθνικές αρχές.

Το ΕΔΔΑ καλείται να διαχειριστεί τέτοιου είδους διενέξεις (κρατών - (ενώσεων) ιδιωτών) με αποκλειστικό οδηγό την ΕΣΔΑ και σε ορισμένες περιπτώσεις τη νομική παράδοση των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Σε υποθέσεις, ωστόσο, που αφορούν τα άρθρα 8 έως 11 - τα οποία αναγνωρίζονται ως τα πλέον θεμελιώδη σε μια δημοκρατική κοινωνία - το Δικαστήριο καλείται να διαχειριστεί μια ακόμη μεγαλύτερη αντίφαση, εκείνη της σύγκρουσης μεταξύ δημοκρατικών συμφερόντων και ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Greer, 2000:17-18). Η αρμοδιότητα αυτή αναδεικνύει τη σημασία του ΕΔΔΑ ως πολιτικού δρώντα αλλά και το δυναμικό του ρόλο στην κατασκευή της ίδιας της έννοιας της δημοκρατίας (Petman, 2011:135).

Όπως σημειώνεται σε πλήθος αποφάσεων του²⁸, έργο του Δικαστηρίου δεν είναι η υιοθέτηση των επιχειρημάτων των εθνικών αρχών, αλλά η αξιολόγηση των αποφάσεων που αυτές λαμβάνουν ασκώντας την κρίση τους. Αυτό δεν σημαίνει πως το Δικαστήριο υποκαθιστά τις εθνικές αρχές ως εγγυήτριες του εγχώριου δικαίου, αλλά αντίθετα επιβεβαιώνει τη λειτουργία του ως μηχανισμού που ελέγχει την εγχώρια συμμόρφωση με τα διεθνή πρότυπα. Η πρωταρχική ευθύνη των κρατών για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναδεικνύεται, άλλωστε, από τη συστηματική εφαρμογή του δόγματος του *εκτιμητικού πλαισίου*²⁹ (Molenaar, 2010:7). Στην περίπτωση του άρθρου 11³⁰, ωστόσο, αυτό το εκτιμητικό πλαίσιο περιορίζεται από τα όσα ορίζει η δεύτερη παράγραφός του, πολύ δε μάλλον όταν η παρέμβαση αφορά τη διάλυση πολιτικού κόμματος (Greer, 2000:10). Σε αυτό το πλαίσιο, το Δικαστήριο έχει ξεκαθαρίσει πως - εξαιτίας του πρωτεύοντος ρόλου των πολιτικών κομμάτων στη δημοκρατία - το περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών για τον προσδιορισμό της *αναγκαιότητας* της κρατικής απαγόρευσης περιορίζεται σημαντικά (Boyle, 2004:8).

3.2. Η μεθοδολογία του Δικαστηρίου

Η μεθοδολογία που χρησιμοποιεί το ΕΔΔΑ στην εξέταση υποθέσεων παραβίασης του άρθρου 11 περιλαμβάνει την αξιολόγηση των πραγματικών γεγονότων σε δύο επίπεδα: Σε ένα πρώτο επίπεδο εκτιμάται το αν υπήρξε κρατική παρέμβαση στην ελεύθερη άσκηση του δικαιώματος και σε ένα δεύτερο - εφόσον έχει επιβεβαιωθεί η ύπαρξη παρέμβασης - το Δικαστήριο καλείται να εκτιμήσει εάν αυτή μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογημένη βάσει του άρθρου 11§2 (Ayres, 2004:103-104). Σε υποθέσεις απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων, η διαπίστωση κρατικής παρέμβασης θεωρείται αυτονόητη³¹. Στο δεύτερο επίπεδο, ωστόσο, το Δικαστήριο καλείται να δώσει απάντηση σε τρία ερωτήματα προκειμένου να διαπιστώσει αν η απαγόρευση είναι συμβατή με τις υποχρεώσεις που απορρέουν της Σύμβασης: (α) Αν η κρατική παρέμβαση προβλέπεται από το

²⁸ Βλ. ενδεικτικά απόφαση *United Communist Party v. Turkey* (1998), παρ. 47.

²⁹ Εναλλακτική απόδοση στα ελληνικά του *margin of appreciation*.

³⁰ Κατ' αναλογία των άρθρων 8-10.

³¹ Βλ. ενδεικτικά αποφάσεις *United Communist Party v. Turkey* (1998), *Freedom and Democracy Party (ÖZDEP) v. Turkey* (1999), *UMO Ilinden – PIRIN and Others v. Bulgaria* (2005).

νόμο, (β) αν εξυπηρετεί κάποιο θεμιτό σκοπό και (γ) αν είναι απαραίτητη σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Αναφορικά με το πρώτο ερώτημα, το ΕΔΔΑ δίνει έμφαση τόσο στο εγχώριο δίκαιο όσο και στη σχετική νομολογία των εθνικών δικαστηρίων. Διερευνά την ύπαρξη νομοθετικής πρόβλεψης της απαγόρευσης, αλλά παράλληλα αξιολογεί και την ποιότητα του σχετικού νόμου - με κριτήρια τη συμβατότητά του με τις αρχές του κράτους δικαίου, τη προσβασιμότητά του, αλλά και τη δυνατότητα που παρέχει στους πολίτες να γνωρίζουν εκ των προτέρων τις συνέπειες ενδεχόμενης παραβίασής του (προβλεψιμότητα) (Korff, 2009:2). Αναφορικά με το δεύτερο ερώτημα, το Δικαστήριο καλείται να διερευνήσει αν η απαγόρευση εξυπηρετεί κάποιο *θεμιτό* σκοπό, όπως αυτοί ορίζονται σαφώς στη δεύτερη παράγραφο του σχετικού άρθρου³². Στις υποθέσεις διάλυσης πολιτικών κομμάτων, οι εθνικές αρχές επικαλούνται κατά βάση λόγους εθνικής και δημόσιας ασφάλειας³³ ή προστασίας των ελευθεριών τρίτων³⁴, ενώ το Δικαστήριο προβαίνει σε εκτιμήσεις λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαίτερες ιστορικές καταβολές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες του εκάστοτε κράτους μέλους. Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, πως - σύμφωνα με την ίδια τη νομολογία του ΕΔΔΑ - τα δύο αυτά πρώτα ερωτήματα αποτελούν σπάνια αντικείμενο έντονων αντεγκλήσεων (Molenaar, 2010:9).

Κομβικό σημείο στην εξέταση των υποθέσεων αποτελεί αναμφισβήτητα το τρίτο ερώτημα, που αφορά την *αναγκαιότητα* της κρατικής παρέμβασης στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Αποτελεί τη σημαντικότερη ίσως ρήτρα της Σύμβασης, καθώς αποδίδει στο Δικαστήριο τη μεγαλύτερη δυνατή διακριτική ευχέρεια για τη νομιμοποίηση ή την καταδίκη μιας κρατικής παρέμβασης (Greer, 2000:14). Την ίδια ώρα, απαιτεί από τα όργανα του Στρασβούργου να επιτελούν παράλληλα δύο εξαιρετικά κρίσιμες λειτουργίες εξισορρόπησης: μεταξύ των εγχώριων και ευρωπαϊκών εξουσιών στο πεδίο της εφαρμογής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά και μεταξύ των συγκρουόμενων συμφερόντων πολιτών και

³² Πρόκειται για την προστασία της εθνικής και δημόσιας ασφάλειας, την προάσπιση της τάξης και πρόληψη του εγκλήματος, την προστασία της υγείας και της ηθικής ή/και την προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών τρίτων.

³³ Βλ. ενδεικτικά αποφάσεις *United Communist Party v. Turkey* (1998) και *Socialist Party and Others v. Turkey* (1998).

³⁴ Βλ. ενδεικτικά αποφάσεις *United Communist Party v. Turkey* (1998) και *Socialist Party and Others v. Turkey* (1998).

κρατικών αρχών στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης (Tümay, 2011:5). Όπως σημειώνει εύστοχα η J. Petman (2011:135), το Δικαστήριο - για να δώσει την όποια απάντησή του - καλείται πρωταρχικά να επιλέξει μια από τις ανταγωνιστικές προσεγγίσεις της δημοκρατίας:

Αφού το Δικαστήριο επιλέξει μια ορισμένη ιδέα της δημοκρατίας, μπορεί έπειτα να κρίνει αν αυτή εξυπηρετείται καλύτερα μέσω του δικαιώματος που προστατεύει η Σύμβαση ή μέσω του περιορισμού αυτού από τις εθνικές αρχές.

Σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ³⁵, η φράση *αναγκαίο μέτρο σε μια δημοκρατική κοινωνία* συνεπάγεται πως η κρατική παρέμβαση οφείλει να ανταποκρίνεται σε μια επιτακτική κοινωνική ανάγκη και παράλληλα να είναι αναλογική του θεμιτού σκοπού που καλείται να εξυπηρετήσει (Tümay, 2011:6). Η αναφορά σε μια *επιτακτική* κοινωνική ανάγκη υπαινίσσεται πως η παρέμβαση δεν αρκεί να εξυπηρετεί κάποιο θεμιτό σκοπό - αλλά αντίθετα απαιτεί την ύπαρξη μιας πιεστικής συνθήκης, ενώ εξίσου σημαντικά κριτήρια θεωρούνται η προσφορότητα και η αποτελεσματικότητα της παρέμβασης, καθώς και η σχετική και επαρκής αιτιολόγηση της εφαρμογής της εκ μέρους των εθνικών αρχών (Gerards, 2013:467). Παρόλο που στο ίδιο το κείμενο της σύμβασης δεν υφίσταται κάποια σαφής αναφορά, η επίκληση της αναγκαιότητας δίνει παράλληλα το στίγμα της αρχής της αναλογικότητας³⁶, καθώς στο διεθνές δίκαιο για να είναι μια παρέμβαση *αναγκαία* οφείλει να είναι και αναλογική (Fox & Nolte, 1995:47).

Αξίζει να σημειωθεί, τέλος, πως από τις πρώτες υποθέσεις που κλήθηκε να διαχειριστεί³⁷, το Δικαστήριο ξεκαθάρισε πως - παρά τον αυτόνομο χαρακτήρα του - το άρθρο 11 θα πρέπει να εξετάζεται επιπρόσθετα υπό το πρίσμα του άρθρου 10. Όπως σημειώνεται σχετικά στην απόφαση για την υπόθεση *Socialist Party and Others v. Turkey* (1998, §41), η *προστασία της γνώμης και η ελεύθερη έκφρασή της περιλαμβάνονται στους σκοπούς της ελευθερίας του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 11* - πολύ περισσότερο,

³⁵ Το ΕΔΔΑ έχει δώσει ένα σχετικό ορισμό στην απόφαση *Sunday Times κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (1979).

³⁶ Σύμφωνα με την Επιτροπή της Βενετίας, η αναλογικότητα ενός μέτρου αξιολογείται με βάση τη φύση του δικαιώματος που περιορίζεται, το σκοπό, τη φύση και το εύρος της προτεινόμενης παρέμβασης, αλλά και τη σχέση μεταξύ της φύσης του περιορισμού και του σκοπού του (Venice Commission, 2010:16).

³⁷ Βλ. σχετικές υποθέσεις στο κεφάλαιο 2, ενότητες (ii) και (iii).

μάλιστα, όταν φορέας μιας ιδέας είναι κάποιο πολιτικό κόμμα³⁸. Αυτό αφορά όχι μόνο ιδέες που είναι ευρέως αποδεκτές ή ακίνδυνες, αλλά και εκείνες που ενδέχεται να προκαλέσουν, να ενοχλήσουν ή να προσβάλλουν. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο έχει κρίνει ως παράτυπες τις απαγορεύσεις πολιτικών κομμάτων με μόνη αιτιολογία την ανάδειξη στο δημόσιο διάλογο *απαράδεκτων* - για τις εκάστοτε εθνικές αρχές - απόψεων³⁹.

4. Η εξέλιξη της επιχειρηματολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

Κανένας δεν δικαιοδοτείται να επικαλείται τις προβλέψεις της Σύμβασης με σκοπό να υπονομεύσει ή να καταστρέψει τα ιδανικά και τις αξίες μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Ο πλουραλισμός και η δημοκρατία βασίζονται σε ένα συμβιβασμό που απαιτεί πολυάριθμες παραχωρήσεις (...)
ΕΔΔΑ (*Refah Partisi and Others v. Turkey*)

4.1. Οι πρώτες υποθέσεις

Μέχρι τη δεκαετία του 1990, η απαγόρευση των πολιτικών κομμάτων γινόταν εν πολλοίς αντιληπτή ως ένα φαινόμενο του Ψυχρού Πολέμου, που διατηρούσε μάλλον περιορισμένο νομικό ενδιαφέρον (Akbulut, 2010:46). Στην πλειοψηφία τους, άλλωστε, οι υποθέσεις που καλούνταν να διαχειριστούν οι ελεγκτικές αρχές του Συμβουλίου της Ευρώπης αφορούσαν πολιτικές ομιλίες προσώπων, που ζητούσαν προστασία βάσει του άρθρου 10 της Σύμβασης. Εξαιρέση αποτελούν οι υποθέσεις *Γερμανικό Κομμουνιστικό Κόμμα κατά Γερμανίας* (1957) και *X. κατά Ιταλίας* (1974) - που αφορούσαν την απαγόρευση του κομμουνιστικού κόμματος της Δυτικής Γερμανίας (KDP) και αντίστοιχα του πολιτικού κινήματος που υιοθέτησε την ιδεολογική πλατφόρμα του απαγορευμένου ιταλικού φασιστικού κόμματος. Σε αυτή την πρώτη φάση, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αρνήθηκε την ενδελεχή εξέταση των υποθέσεων - κηρύσσοντας απαράδεκτες τις σχετικές προσφυγές σύμφωνα με τα όσα ορίζει το άρθρο 27§2 της Σύμβασης. Ενώ, ωστόσο, η

³⁸ Καθώς οι δραστηριότητες των πολιτικών κομμάτων διαμορφώνουν ένα πλαίσιο συλλογικής έκφρασης, τα κόμματα δικαιούνται να ζητήσουν προστασία βάσει τόσο του άρθρου 11, όσο και του άρθρου 10 της Σύμβασης.

³⁹ Βλ. ενδεικτικά αποφάσεις *United Communist Party v. Turkey* (1998) και *Socialist Party and Others v. Turkey* (1998).

Επιτροπή νομιμοποίησε πλήρως με αυτό τον τρόπο τις δύο κρατικές απαγορεύσεις, το σκεπτικό που ανέλυσε στις σύντομες γνωμοδοτήσεις της εμφανίζει ορισμένες διαφοροποιήσεις.

Στην πρώτη υπόθεση - εκείνη του Γερμανικού Κομμουνιστικού Κόμματος - η Επιτροπή επικαλέστηκε το άρθρο 17⁴⁰ της ΕΣΔΑ, που αφορά την απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος, σημειώνοντας πως παρόμοια λειτουργία επιτελεί και το άρθρο 21 του *Βασικού Νόμου* της ΟΔΓ - που αποτέλεσε τη νομιμοποιητική βάση της απαγόρευσης του KDP από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι πως τόσο η Επιτροπή όσο και το ανώτατο γερμανικό δικαστήριο αξιολόγησαν την υπόθεση λαμβάνοντας υπόψη αποκλειστικά τις προθέσεις του κόμματος - και όχι τη δράση του. Σύμφωνα με το Δικαστήριο, υπέρτατος στόχος του KDP υπήρξε η εγκαθίδρυση του κομμουνισμού μέσω της προλεταριακής επανάστασης και της δικτατορίας του προλεταριάτου - δράσεων μη συμβατών με την ελεύθερη δημοκρατική αρχή (McWinney, 1957:303). Αντίστοιχη υπήρξε και η εκτίμηση της Επιτροπής: η επιλογή της δικτατορίας για την επιβολή μιας πολιτικής αρχής είναι ασύμβατη με την ΕΣΔΑ (German Communist Party v. the Federal Republic of Germany, 1957:5). Όπως σημειώνει ο Howard Davis (2000:52), η απόφαση αυτή της Επιτροπής αναδεικνύει την υποστηρικτική της στάση απέναντι στην αποφασιστικότητα των γερμανικών αρχών να δράσουν προληπτικά έναντι της ενίσχυσης του όποιου αυταρχισμού στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου.

Στην υπόθεση X. κατά Ιταλίας, η Επιτροπή δεν επικαλέστηκε το άρθρο 17 της Σύμβασης, αλλά αντίθετα δικαιολόγησε την κρατική απαγόρευση δίνοντας έμφαση στην αναγκαιότητα του μέτρου για την προστασία της δημοσίας ασφάλειας και των δικαιωμάτων και ελευθεριών τρίτων⁴¹. Στις αιτιάσεις του προσφεύγοντα - που διαμαρτυρήθηκε για τη διακριτική μεταχείριση του πολιτικού του κινήματος εκ μέρους των ιταλικών αρχών - η Επιτροπή απάντησε

⁴⁰ «Ουδεμία διάταξις της παρούσης Συμβάσεως δύναται να ερμηνευθή ως επαγομένη δι' έν Κράτος, μίαν ομάδα ή έν άτομον οιονδήποτε δικαίωμα όπως επιδοθή εις δραστηριότητα ή εκτελέση πράξεις σκοπούσας εις την καταστροφήν των δικαιωμάτων ή ελευθεριών, των αναγνωρισθέντων εν τη παρούση Συμβάσει, ή εις περιορισμούς των δικαιωμάτων και ελευθεριών τούτων μεγαλυτέρων των προβλεπομένων εν τη ρηθείση Συμβάσει».

⁴¹ Σε αυτή τη γνωμοδότηση της Επιτροπής γίνεται αναφορά και στα τρία κριτήρια που πρόκειται να αποτελέσουν στη συνέχεια το βασικό πυρήνα της επιχειρηματολογίας του ΕΔΔΑ (νομική πρόβλεψη, θεμιτός σκοπός, αναγκαιότητα).

πως η διαφορετική μεταχείριση δεν συνιστά διάκριση, καθώς ικανοποιεί και τα δύο κριτήρια που έχει θέσει το ΕΔΔΑ: συνοδεύεται από μια αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση, ενώ χαρακτηρίζεται παράλληλα από αναλογικότητα μεταξύ μέσων και σκοπού (X. v. Italy, 1976:85). Αξίζει να σημειωθεί, άλλωστε, πως η επιβολή περιορισμών σε φασιστικά ή ναζιστικά κόμματα μπορεί να δικαιολογηθεί ευκολότερα από αντίστοιχα μέτρα εις βάρος κομμουνιστικών κομμάτων, καθώς το διεθνές δίκαιο υπαγορεύει στα κράτη να απαγορεύουν τη διασπορά εθνικιστικού, ρατσιστικού ή θρησκευτικού μίσους (Howard, 2000:53).

4.2. Ενωμένο Κομμουνιστικό Κόμμα κατά Τουρκίας (1998): Η υπόθεση - ορόσημο

Η πρώτη υπόθεση απαγόρευσης πολιτικού κόμματος που κλήθηκε να διαχειριστεί το ΕΔΔΑ αφορούσε την προσφυγή του Ενωμένου Κομμουνιστικού Κόμματος⁴² (TBKP), που διαλύθηκε με απόφαση του τουρκικού Συνταγματικού Δικαστηρίου τον Ιούλιο του 1991, μόλις ένα χρόνο μετά την ίδρυσή του. Κεντρικά στοιχεία στην επιχειρηματολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου υπήρξαν η ενσωμάτωση του όρου *κομμουνισμός* στην ονομασία του κόμματος, αλλά και οι αναφορές περί *κουρδικού έθνους* και δικαιώματος αυτοδιάθεσής του στο καταστατικό και στο πρόγραμμα του TBKP - *αναφορές που υπονόμειαν την εδαφική ακεραιότητα και την εθνική ενότητα του τουρκικού κράτους* (United Communist Party v. Turkey, 1998:6). Για πρώτη φορά στην ιστορία του, το ΕΔΔΑ - παρότι τόσο το τουρκικό Σύνταγμα όσο και ο νόμος 2820 προέβλεπαν σαφώς τη δυνατότητα απαγόρευσης του TBKP - αξιολόγησε ως δυσανάλογη την απαγόρευση πολιτικού κόμματος και διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ. Η σχετική απόφαση δημιούργησε νομικό προηγούμενο για όλες τις επόμενες υποθέσεις απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων (Molenaar, 2010:9), εισάγοντας για πρώτη φορά σημαντικά κριτήρια για την αξιολόγηση της υπό εξέταση διαμάχης.

Το πρώτο ενδιαφέρον στοιχείο που αποσαφηνίζεται στη συγκεκριμένη υπόθεση είναι πως το άρθρο 11 προστατεύει την ελεύθερη λειτουργία και των πολιτικών κομμάτων, παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει σχετική ρητή αναφορά

⁴² Καθώς και δύο τούρκων υπηκόων, του προέδρου και του γενικού γραμματέα του κόμματος.

στο κείμενο της Σύμβασης⁴³. Όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά στην απόφαση: *Τα πολιτικά κόμματα αποτελούν μια μορφή οργάνωσης θεμελιώδη για την ορθή λειτουργία της δημοκρατίας. Λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία της δημοκρατίας στο πλαίσιο της Σύμβασης, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι τα πολιτικά κόμματα προστατεύονται από το άρθρο 11 (ό.π., 1998:15§25).*

Παράλληλα, όμως, αποσαφηνίζονται και τα όρια της δικαιοδοσίας που αναγνωρίζεται στο Δικαστήριο, αλλά και του εκτιμητικού περιθωρίου που αναγνωρίζεται στις εθνικές αρχές (Arslan, 2002:19). Στη συγκεκριμένη υπόθεση, η τουρκική κυβέρνηση επιχείρησε να αποδείξει την αντισυνταγματικότητα του TBKP υποστηρίζοντας μεταξύ άλλων πως - *μέσα στο πλαίσιο άγριας τρομοκρατίας που βιώνει η Τουρκία - το εν λόγω κόμμα παραβίαζε την αρχή της μη κατάχρησης δικαιώματος (άρθρο 17) (ό.π., 1998:13§21)*⁴⁴. Το Δικαστήριο, ωστόσο, αρνήθηκε να εξετάσει την υπόθεση υπό το πρίσμα του άρθρου 17 - σε αντίθεση με τη γνωμοδότηση για το KDP το 1957 - ξεκαθαρίζοντας πως ένα πολιτικό κόμμα δεν εξαιρείται της προστασίας που απορρέει του άρθρου 11 απλώς επειδή οι εθνικές αρχές εκτιμούν πως υπονομεύει τις συνταγματικές δομές του κράτους. Οι εξαιρέσεις που προβλέπονται στο άρθρο 11§2 - ιδιαίτερα όταν πρόκειται για πολιτικά κόμματα - θα πρέπει να ερμηνεύονται αυστηρά: *Μόνο πειστικοί και αδιάσειστοι λόγοι μπορούν να επιτρέψουν περιορισμούς του εν λόγω δικαιώματος (ό.π., 1998:20§46)*. Την ίδια ώρα, αποσαφηνίζεται πως το Δικαστήριο δεν καλείται να αξιολογήσει εάν ένα κόμμα είναι πράγματι αντισυνταγματικό βάσει του εκάστοτε εγχώριου δικαίου, αλλά αντίθετα να διαπιστώσει το κατά πόσο τα μέσα που χρησιμοποιούν οι εθνικές αρχές για την όποια εκτίμησή τους είναι συμβατά με τις δεσμεύσεις τους βάσει της Σύμβασης (ό.π., 1998:16§30).

Ένα τελευταίο σημαντικό στοιχείο στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσει το Δικαστήριο είναι η ανάδειξη του πλουραλισμού σε αναπόσπαστο

⁴³ Στη συγκεκριμένη υπόθεση, η τουρκική κυβέρνηση υποστήριξε ότι υφίσταται ζήτημα εφαρμοσιμότητας του άρθρου 11, καθώς στο κείμενο της Σύμβασης δεν υπάρχει καμία συγκεκριμένη αναφορά σε δικαιώματα και ελευθερίες των πολιτικών κομμάτων (με εξαίρεση το 3^ο άρθρο του 1^{ου} πρωτοκόλλου) (United Communist Party v. Turkey, 1998:12§19).

⁴⁴ Για να ενισχύσει μάλιστα τη θέση της, η τουρκική κυβέρνηση χρησιμοποίησε τα παραδείγματα του γερμανικού, πολωνικού και πορτογαλικού Συντάγματος - όπου επίσης προβλέπονται περιορισμοί στην ονομασία των πολιτικών κομμάτων - αλλά και του γαλλικού και γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου - για αποφάσεις τους αναφορικά με ζητήματα εθνικής ταυτότητας και υπηκοότητας.

στοιχείο της δημοκρατίας, αλλά και η έμφαση που δίνεται στην υποχρέωση των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης να δρουν ως απόλυτοι εγγυητές του. *Μια από τις βασικές αρχές της δημοκρατίας είναι η δυνατότητα που προσφέρει να επιλύονται τα προβλήματα μέσω του διαλόγου, χωρίς προσφυγή στη βία, ακόμη κι όταν τα προβλήματα αυτά προκαλούν οχλήσεις. Η δημοκρατία τρέφεται από την ελευθερία της έκφρασης* (ό.π., 1998:25§57). Σε αυτό το πλαίσιο, το ΕΔΔΑ ξεκαθαρίζει πως δεν νομιμοποιείται σε καμία περίπτωση η απαγόρευση ενός κόμματος αποκλειστικά επειδή αυτό επιδιώκει να αναδείξει στο δημόσιο διάλογο ένα ζήτημα ή πτυχές αυτού - που δεν αναγνωρίζουν επίσημα οι εθνικές αρχές. Αξίζει να σημειωθεί πως, στη συγκεκριμένη υπόθεση, η άμεση απαγόρευση του ΤΒΚΡ δεν επέτρεψε στις εθνικές αρχές να αξιολογήσουν τη δράση του κόμματος - αλλά αποκλειστικά το πρόγραμμά του - στερώντας τους επί της ουσίας τη δυνατότητα να δικαιολογήσουν ευλογοφανώς την κρίση τους περί διασύνδεσης του κόμματος με την εγκώρια τρομοκρατία (και επομένως να επικαλεστούν πειστικά το άρθρο 17).

4.3. Μειονοτικά κόμματα: Η πρόκληση της αυτονομίας

Με αφετηρία την υπόθεση του Ενωμένου Κομμουνιστικού Κόμματος, το ΕΔΔΑ έχει κληθεί να διαχειριστεί τουλάχιστον δέκα ακόμη υποθέσεις απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων που εντάσσονται στο ευρύτερο φιλοκουρδικό αριστερό κίνημα, προωθώντας τα δικαιώματα και τις ελευθερίες μιας μειονότητας που στερείται μέχρι σήμερα επίσημης αναγνώρισης από το τουρκικό κράτος⁴⁵. Από τη δεκαετία του 1990 και εξής, άλλωστε, φιλοκουρδικά κόμματα που υποστηρίζουν την ομοσπονδοποίηση της τουρκικής δημοκρατίας κατηγορούνται συστηματικά πως διατηρούν διασυνδέσεις με το απαγορευμένο Εργατικό Κόμμα του Κουρδιστάν (ΡΚΚ) (Özbay, 2015:5). Στο σύνολο αυτών των υποθέσεων το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 11, καθώς έκρινε πως δεν στοιχειοθετείται η κατηγορία της υποστήριξης της ένοπλης βίας. Στο πλαίσιο αυτό, η απαγόρευσή τους αξιολογήθηκε ως δυσανάλογο - και μη απαραίτητο -

⁴⁵ Σύμφωνα με τις αποφάσεις του τουρκικού Συνταγματικού Δικαστηρίου το ζήτημα των μειονοτήτων στην Τουρκία έχει ρυθμιστεί οριστικά με τη Συνθήκη της Λωζάννης, όπου προβλέπεται η αναγνώριση αποκλειστικά μη μουσουλμανικών μειονοτικών πληθυσμών, των Αρμένιων και των Ελλήνων (Kogiacoglu, 2004:444-445).

μέτρο σε μια δημοκρατική κοινωνία (Akbulut, 2010:52) εγείροντας παράλληλα ζητήματα παραβίασης της ελευθερίας έκφρασης (άρθρο 10).

Με την απόφαση για την υπόθεση Socialist Party and Others v. Turkey, το Δικαστήριο ενίσχυσε τη στάση ανοχής που εισήγαγε με την πρώτη απόφασή του - επιδεικνύοντας την ξεκάθαρη προτίμησή του στην προσέγγιση της *ανοσοποιημένης δημοκρατίας*⁴⁶ (immunized democracy) για την αντιμετώπιση αντιδημοκρατικών απειλών (Molenaar, 2010:10-11). Το Σοσιαλιστικό Κόμμα απαγορεύτηκε από το τουρκικό Συνταγματικό Δικαστήριο το 1992 με αιτιολογία που προσιδιάζει εκείνης που οδήγησε στην απαγόρευση του TBKP. Συγκεκριμένα, το ανώτατο δικαστήριο έκρινε πως το Σοσιαλιστικό Κόμμα υπήρξε ιδεολογικός εχθρός του εθνικισμού του Ατατούρκ⁴⁷, ενώ με δημόσιες δηλώσεις ηγετικών στελεχών του προωθούσε τον αυτονομισμό μέσω της κατασκευής μειονοτήτων και της εγκαθίδρυσης μιας κουρδο-τουρκικής ομοσπονδίας (Socialist Party and Others v. Turkey, 1998:12). Στην απόφασή του, το ΕΔΔΑ ξεκαθάρισε εκ νέου πως έγκειται στην ίδια την ουσία της δημοκρατίας η δυνατότητα ανάδειξης στο δημόσιο διάλογο διαφορετικών πολιτικών προγραμμάτων - ακόμη και αν αυτά αμφισβητούν τον τρόπο με τον οποίο δομείται το κυρίαρχο κράτος - με την προϋπόθεση πως δεν βλάπτουν τη δημοκρατία αυτή καθαυτή (ό.π., 1998:26§47).

Στην υπόθεση του Λαϊκού Εργατικού Κόμματος (HEP⁴⁸), το ΕΔΔΑ προσέφερε μια ακόμη πιο εμπειριστατωμένη ανάλυση των προϋποθέσεων που απαιτούνται για τη νομιμοποιημένη αμφισβήτηση των συνταγματικών δομών του κράτους από τα πολιτικά κόμματα: *τα μέσα που χρησιμοποιούν οφείλουν να είναι σε κάθε διάστασή τους νόμιμα και δημοκρατικά, ενώ παράλληλα η ίδια η προτεινόμενη αλλαγή οφείλει να είναι συμβατή με τις θεμελιώδεις δημοκρατικές αρχές* (Yazar and Others v. Turkey, 2002:14§49). Το HEP απαγορεύτηκε από το τουρκικό Συνταγματικό Δικαστήριο το 1993 εξαιτίας ορισμένων δηλώσεων ηγετικών στελεχών του κόμματος. Βάσει αυτών των δηλώσεων, το ανώτατο δικαστήριο έκρινε πως οι στόχοι του HEP ήταν παρόμοιοι με εκείνους των *τρομοκρατών* του PKK, ενώ παράλληλα η καταγγελτική και επιθετική γλώσσα

⁴⁶ Ο Ami Pedahzur εισήγαγε την έννοια της *ανοσοποιημένης δημοκρατίας* αντιπαραβάλλοντάς την με εκείνη της *μαχόμενης δημοκρατίας* (Bourne, 2012a:17).

⁴⁷ Που αποτελεί μια από τις θεμελιώδεις αρχές της Τουρκικής Δημοκρατίας.

⁴⁸ Halkin Emegi Partisi.

ηγετικών στελεχών του εις βάρος της τουρκικής κυβέρνησης ενίσχυε την ανοχή στις τρομοκρατικές επιθέσεις και ενθάρρυνε περαιτέρω τους δράστες τους. Το ΕΔΔΑ αξιολόγησε ως ανεπαρκή την αιτιολόγηση του Συνταγματικού Δικαστηρίου υιοθετώντας, παράλληλα, την ενδιαφέρουσα θέση που διατύπωσε σχετικά η Επιτροπή: *Εφόσον η προώθηση της αρχής της αυτοδιάθεσης ή της αναγνώρισης των γλωσσικών δικαιωμάτων μιας μειονότητας καταδικάζεται ως δράση υποστηρικτική της τρομοκρατίας, περιορίζονται σημαντικά οι ευκαιρίες δημοκρατικής αντιπαράθεσης για το ζήτημα - επιτρέποντας στις τρομοκρατικές οργανώσεις να μονοπωλήσουν την υποστήριξη για τις συγκεκριμένες αρχές. Κάτι τέτοιο αντιτίθεται πλήρως στο πνεύμα του άρθρου 11 καθώς και στις δημοκρατικές αξίες τις οποίες αυτό προσβέυει (ό.π., 2002:16§57).*

Ξεφεύγοντας από τις τουρκικές υποθέσεις, το 2000 προσέφυγε στο ΕΔΔΑ το μακεδονικό μειονοτικό κόμμα UMO Ilinden Pirin, που απαγορεύτηκε με απόφαση του βουλγαρικού Συνταγματικού Δικαστηρίου το 2000 - έπειτα από σχετικό αίτημα 61 μελών του κοινοβουλίου⁴⁹. Έχει ενδιαφέρον πως η βουλγαρική κυβέρνηση χρησιμοποίησε ενώπιον του ΕΔΔΑ την ίδια επιχειρηματολογία με εκείνη, που ανέπτυξε σε πολλές αντίστοιχες υποθέσεις η τουρκική κυβέρνηση χωρίς να καταφέρει να πείσει το Δικαστήριο (Akbulut, 2010:54). Το βουλγαρικό Συνταγματικό Δραστήριο στήριξε την ετυμηγορία του όχι τόσο στο ίδιο το πολιτικό πρόγραμμα ή το καταστατικό του κόμματος, αλλά σε δηλώσεις και δραστηριότητες ηγετικών στελεχών και μελών του πριν και μετά την ίδρυση του κόμματος - δίνοντας έμφαση σε αναφορές περί ξένης κατοχής της Μακεδονίας του Πιρίν και σε αντίστοιχες εκκλήσεις για αυτονομία . Σε αυτό το πλαίσιο, το κόμμα απαγορεύθηκε ως αντισυνταγματικό, καθώς η δράση του θεωρήθηκε πως απειλεί την εδαφική ακεραιότητα του βουλγαρικού κράτους⁵⁰ (United Macedonian Organisation Ilinden – PIRIN and Others v. Bulgaria, 2005:8).

Με την απόφαση του το 2005, το Δικαστήριο ξεκαθάρισε πως από μόνο του το γεγονός πως ένα πολιτικό κόμμα αιτείται την αυτονομία ή ακόμη και την

⁴⁹ Αξίζει να σημειωθεί πως μεταξύ 1990 και 1998, περισσότερες από 15 οργανώσεις πολιτών που αυτοπροσδιορίζονταν ως μακεδονικής εθνικότητας δραστηριοποιήθηκαν στην επικράτεια της Βουλγαρίας - οι περισσότερες χωρίς να καταφέρουν να αναγνωριστούν επίσημα (United Macedonian Organisation Ilinden – PIRIN and Others v. Bulgaria, 2005:2)

⁵⁰ Το Δικαστήριο ουσιαστικά επανέλαβε θέση που είχε διατυπώσει σε αντίστοιχες αποφάσεις που αφορούσαν την οργάνωση UMO Ilinden, όπως η υπόθεση Stankov και UMO Ilinden κατά Βουλγαρίας (2001), που αφορούσε την παραβίαση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι.

απόσχιση τμήματος της επικράτειας ενός κράτους δεν δικαιολογεί το ακραίο μέτρο της απαγόρευσής του για λόγους δημόσιας ασφάλειας - εφόσον αυτό δραστηριοποιείται με ειρηνικά και σύμφωνα με τις δημοκρατικές αρχές μέσα (ό.π., 2005:18§61). Στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης και με δεδομένο ότι το βουλγαρικό Συνταγματικό Δικαστήριο δεν χρησιμοποίησε στην κρίση του συγκεκριμένα τεκμήρια πρόκλησης ή χρήσης βίας, το ΕΔΔΑ έκρινε ως δυσανάλογη την κρατική απαγόρευση. Έχει ενδιαφέρον, μάλιστα, πως σε αυτή του την εκτίμηση συνέτεινε και η περιορισμένη λαϊκή αποδοχή του UMO Ilinden Pirin, η οποία προεξοφλούσε πως οποιαδήποτε προτεινόμενη αλλαγή θα απαιτούσε γενικευμένη συναίνεση του πολιτικού συστήματος. Όπως σημειώνεται σχετικά στην απόφαση, στο πλαίσιο αυτό τα στοιχεία υπερβολής ή πρόκλησης σε ομιλίες ηγετικών στελεχών του κόμματος δεν θα μπορούσαν να στοιχειοθετούν πραγματική απειλή για τη δημόσια ασφάλεια και την εδαφική ακεραιότητα του κράτους (ό.π., 2005:18§61).

4.4. Πολιτικό Ισλάμ: Τα όρια της δημοκρατικής ανοχής

Αναλύοντας την επιχειρηματολογία που ανέπτυξε το ΕΔΔΑ επιχειρώντας να προστατεύσει την ελεύθερη προπαγάνδισή της πολιτικής ατζέντας μειονοτικών και αυτονομιστικών κομμάτων, καθίσταται σαφής η έμφαση που απέδωσε αφενός στο κεντρικό ρόλο των πολιτικών κομμάτων στη δημοκρατική λειτουργία και αφετέρου στην υποχρέωση των κρατικών αρχών να προστατεύουν την ελεύθερη πολιτική έκφραση και δράση - εφόσον αυτή δεν μεταχειρίζεται βίαια ή αντιδημοκρατικά μέσα και παράλληλα δεν αποβλέπει στην κατάλυση των δημοκρατικών αρχών. Αναγνωρίζοντας την απαγόρευση ενός κόμματος ως το πλέον ακραίο μέτρο στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνίας, το Δικαστήριο απέδωσε ένα περιορισμένο περιθώριο εκτίμησης στις εθνικές αρχές, ενώ παράλληλα έθεσε πολυάριθμα προαπαιτούμενα για τη νομιμοποίηση μιας τέτοιας κρατικής παρέμβασης. Τομή στη στάση ανοχής που υιοθέτησε το ΕΔΔΑ συνιστά η απόφασή του αναφορικά με την υπόθεση του τουρκικού *Κόμματος της Ευημερίας* (Refah Partisi, RP) το 2003, μια ιστορική απόφαση που διεύρυνε το νόημα της έννοιας της *μαχόμενης δημοκρατίας* του Loewenstein,

νομιμοποιώντας για πρώτη φορά την κρατική απαγόρευση ενός κόμματος (και μάλιστα) εξουσίας (Boyle, 2004:2).

Το Κόμμα της Ευημερίας ιδρύθηκε το 1983, ωστόσο δεν αποτέλεσε καινούριο παίκτη στην πολιτική σκηνή της Τουρκίας καθώς ηγετικά στελέχη του, όπως ο Necmettin Erbakan, δραστηριοποιούνταν σε διαφορετικά σχήματα με διαφορετικές ονομασίες ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 (Kamrava, 1998:286-287). Υπήρξε ένα λαϊκιστικό κόμμα, που κατάφερε να απορροφήσει την απογοήτευση των ψηφοφόρων από τα κοσμικά κόμματα και τη φιλοδυτική ιδεολογία τους προτείνοντας τη ρήξη με το πολιτικό καθεστώς μέσω της διακυβέρνησης σε συμφωνία με τις επιταγές της ισλαμικής πίστης (Schilling, 2004:502-503). Σε αυτό το πλαίσιο και ενώ στην Τουρκία το Ισλάμ ενίσχυε τη δημοφιλία του, από 10% το 1989, το RP κατόρθωσε να συγκεντρώσει το 22% των ψήφων στις εκλογές του 1995 και συνακόλουθα να ηγηθεί της κυβέρνησης συνεργασίας που σχηματίστηκε με το κεντροδεξιό κόμμα της Tansu Ciller (Doğru Yol Partisi) (Refah Partisi and Others v. Turkey, 2003:3-4§11).

Το Κόμμα της Ευημερίας απαγορεύτηκε από το τουρκικό Συνταγματικό Δικαστήριο το 1998 με την αιτιολογία ότι *αποτελούσε κέντρο δραστηριοτήτων που υπονόμειαν την αρχή της εκκοσμίκευσης* (ό.π., 2003:7§23) - αρχή που προστατεύεται από το τουρκικό Σύνταγμα και πολυάριθμους εθνικούς νόμους στο πλαίσιο των ιστορικών εμπειριών της χώρας⁵¹. Αυτή η απόφαση του ανωτάτου Δικαστηρίου συγκέντρωσε, περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη, το έντονο ενδιαφέρον συνταγματολόγων και ερευνητών καθώς αφορούσε την απαγόρευση κυβερνώντος κόμματος⁵², διαδικασία που θεωρείτο αδιανόητη ακόμη και για εκείνους που δεν εμφορούνταν από φιλελεύθερες ιδέες (Akbulut, 2010:56). Τα στοιχεία που κλήθηκε να αξιολογήσει το Δικαστήριο περιορίστηκαν

⁵¹ Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1920 και του 1930 εγκαθιδρύεται στην Τουρκία - στο πλαίσιο σημαντικών μεταρρυθμίσεων που προώθησε ο Κεμάλ Ατατούρκ - η αρχή της λαϊκότητας (laïcité), που αναγνωρίζει την κυριαρχία του κράτους έναντι της θρησκευτικής πίστης στην πολιτική σφαίρα. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές - με πυρήνα την εκκοσμίκευση του τουρκικού κράτους - στόχευαν στη δημιουργία μιας νέας εθνικής ταυτότητας (στα πλαίσια της οποίας οι θρησκευτικές πρακτικές περιορίζονται αυστηρά στην ιδιωτική σφαίρα) παράλληλα με την απαγκίστρωση από την κληρονομιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη στροφή προς τη νεωτερική Δύση. Έκτοτε ο «εθνικισμός του Ατατούρκ» αποτελεί το θεμέλιο λίθο του τουρκικού Συντάγματος (Kogacioglu, 2004:437-438, 449).

⁵² Αλλά και την απαγόρευση της πολιτικής δράσης των ηγετικών στελεχών του για πέντε χρόνια - συμπεριλαμβανομένου του πρωθυπουργού της χώρας, N. Erbakan.

κατά βάση⁵³ σε αποσπάσματα ομιλιών ηγετικών στελεχών του κόμματος πριν αυτό μετάσχει στην κυβέρνηση συνεργασίας, ενώ κρίνεται εξαιρετικά ενδιαφέρον πως δεν συνεκτιμήθηκαν ούτε το καταστατικό του κόμματος ούτε το πολιτικό του πρόγραμμα (τόσο προεκλογικά όσο και μετεκλογικά) - καθώς αυτά δεν περιελάμβαναν κανένα στοιχείο που να συνηγορεί στο ότι το RP είχε την πρόθεση να υπονομεύσει τη δημοκρατία ή να παραβιάσει τη συνταγματική αρχή της εκκοσμίκευσης (Boyle, 2004:5).

Το ΕΔΔΑ διαχειρίστηκε τη συγκεκριμένη υπόθεση οργανώνοντας τις κατηγορίες που αποδόθηκαν στο Κόμμα της Ευημερίας σε τρία σημεία: την προώθηση ενός μοντέλου πολλαπλών συστημάτων απονομής δικαιοσύνης, την εγκαθίδρυση της Σαρίας και την πιθανότητα χρήσης βίας για την επίτευξη των παραπάνω πολιτικών στόχων (Özbay, 2015:14). Παράλληλα, όπως σημειώνεται σχετικά στην απόφασή του, το Δικαστήριο επιχείρησε να αξιολογήσει την απαγόρευση εστιάζοντας σε τρία διακριτά ερωτήματα: α) αν η απειλή στη δημοκρατία υπήρξε άμεση, β) αν οι δράσεις και οι ομιλίες ηγετικών στελεχών και μελών του κόμματος μπορούσαν να αποδοθούν εξίσου στο κόμμα ως συλλογική μονάδα και γ) αν το κοινωνικό μοντέλο που προωθούσε το RP (όπως αυτό αποτυπώθηκε σε ομιλίες και δράσεις μελών του) υπήρξε ασύμβατο με την έννοια της *δημοκρατικής κοινωνίας* (Refah Partisi and Others v. Turkey, 2003:33§104).

Αναφορικά με την πρώτη κατηγορία που αφορά τα πολλαπλά συστήματα απονομής δικαιοσύνης, το Δικαστήριο έκρινε πως ένας τέτοιος πολιτικός στόχος είναι ασύμβατος με την ΕΣΔΑ για δύο λόγους: το μοντέλο αυτό θα υπονόμει το ρόλο του κράτους ως εγγυητή των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών⁵⁴, ενώ αναμφισβήτητα θα παραβίαζε την αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων μεταξύ των πολιτών (Akbulut, 2010:59). Έχει ενδιαφέρον, μάλιστα, πως το ΕΔΔΑ υιοθέτησε πλήρως την επιχειρηματολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου - αν και δεν υπήρξε ποτέ σαφής αναφορά στο συγκεκριμένο μοντέλο

⁵³ Το τουρκικό Συνταγματικό Δικαστήριο συνεκτίμησε την υποστήριξη που προσέφερε το κόμμα στον αγώνα γυναικών φοιτητριών και δημοσίων υπαλλήλων να φορούν τη μαντήλα (ενάντια στη σχετική απόφαση του Εθνικού Συμβουλίου Ασφαλείας), αλλά και την πρόσκληση που απηύθυνε ο N. Erbakan σε θρησκευτικούς ηγέτες «γνωστούς για τη δράση τους ενάντια στην αρχή της λαϊκότητας» (Kogacioglu, 2004:448).

⁵⁴ Καθώς θα υπαγόρευε στους πολίτες να υπακούουν σε στατικούς κανόνες ανάλογα με τη θρησκευτική τους πίστη - και όχι στους νόμους του κράτους (Refah Partisi and Others v. Turkey, 2003:37§119).

ούτε στο καταστατικό του κόμματος, αλλά ούτε και στο πολιτικό πρόγραμμα που υιοθέτησε ως κόμμα εξουσίας⁵⁵. Αντίστοιχη υπήρξε η προσέγγιση του ΕΔΔΑ και στο ζήτημα της Σαρίας. Το Δικαστήριο έκρινε πως η επανειλημμένη αναφορά ηγετικών στελεχών του κόμματος στην ανάγκη επιβολής του ισλαμικού νόμου αποτύπωνε επίσημη θέση του RP.

Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, ένα σύστημα που βασίζεται στη Σαρία αποκλίνει των αρχών της Σύμβασης - ιδιαίτερα σε ότι αφορά το νόμο και τις ποινικές διαδικασίες, το νομικό καθεστώς των γυναικών, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι θρησκευτικές νόρμες παρεμβαίνουν σε όλες τις πτυχές της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Συμπερασματικά, ένα κόμμα που υποστηρίζει την επιβολή της Σαρίας δεν δύναται να αναγνωριστεί ως πολιτική οργάνωση που συμμορφώνεται με τις δημοκρατικές αρχές που προστατεύει η Σύμβαση (*Refah Partisi and Others v. Turkey*, 2003:39§123). Αξίζει να σημειωθεί εδώ, πως στην κρίση του Δικαστηρίου έπαιξε ρόλο η ιστορική εμπειρία αφενός της ανάδειξης στην εξουσία ισλαμιστικών φονταμενταλιστικών κομμάτων σε άλλες μουσουλμανικές χώρες, και αφετέρου του ίδιου του θεοκρατικού παρελθόντος της Τουρκίας (ό.π., 2003:39§124-125). Ανατρέχοντας στο τελευταίο στοιχείο που συνθέτει το κατηγορητήριο εις βάρος του Κόμματος της Ευημερίας, το Δικαστήριο έκρινε πως η αναφορά στην έννοια της *Τζιχάντ* (ιερού πολέμου) από στελέχη του RP - ανεξάρτητα από το ακριβές περιεχόμενο που μπορεί να της αποδοθεί - αλλά και το γεγονός πως το κόμμα δεν διαχώρισε τη θέση του από παρόμοιες δηλώσεις, συνιστά επαρκή ένδειξη πως θα μπορούσε να καταφύγει στη χρήση βίας για την επίτευξη πολιτικών στόχων (ό.π., 2003:40§130-131).

Στην επιχειρηματολογία που ανέπτυξε το ΕΔΔΑ, για να νομιμοποιήσει την απαγόρευση του RP, τρία στοιχεία έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς καταδεικνύουν μια διαφορετική προσέγγιση στην αξιολόγηση των πραγματικών γεγονότων της υπόθεσης. Το πρώτο στοιχείο είναι η έμφαση που δόθηκε από το Δικαστήριο στο πολιτικό παρελθόν ηγετικών στελεχών του RP. Πιο συγκεκριμένα, το ΕΔΔΑ χρησιμοποίησε ως βάση για να επιβεβαιώσει την ύπαρξη νομοθετικής πρόβλεψης της απαγόρευσης την εμπειρία στελεχών του κόμματος,

⁵⁵ Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, πως σύμφωνα με το Δικαστήριο, δεν θα ήταν ρεαλιστικό να αναμένει κανείς να συμπεριληφθεί ένα τέτοιος πολιτικός στόχος στο πρόγραμμα συνεργασίας που διαπραγματεύθηκε το RP με ένα κεντροδεξιό κοσμικό κόμμα (*Refah Partisi and Others v. Turkey*, 2003:37§118).

καθώς αυτή πιστοποιούσε πως γνώριζαν εκ των προτέρων ότι η αντικοσμική ιδεολογική πλατφόρμα που προωθούσαν θα μπορούσε να οδηγήσει στην απαγόρευση της πολιτικής τους δράσης (Schilling, 2004:513). Έχει ενδιαφέρον πως το Δικαστήριο σε αντίστοιχες υποθέσεις (TBKP, HEP) απέφυγε να λάβει υπόψη το συγκεκριμένο στοιχείο.

Το δεύτερο στοιχείο είναι το εύρος του εκτιμητικού πλαισίου που αναγνώρισε το Δικαστήριο στις τουρκικές αρχές. Συγκρίνοντας με την αντίστοιχη στάση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση του Ενωμένου Κομμουνιστικού Κόμματος, εδώ το εκτιμητικό περιθώριο διευρύνεται σημαντικά, προτείνοντας την προστασία της εγχώριας δικαιοδοσίας (Akbulut, 2010:62). Στο πλαίσιο αυτό, αναγνωρίζεται στα κράτη η εξουσία της *προληπτικής παρέμβασης* και παράλληλα η δυνατότητα να αξιολογούν την όποια απειλή συνεκτιμώντας την ιστορική συνέχεια στην πολιτική ζωή της χώρας. Όπως σημειώνεται σχετικά στην απόφαση για το Κόμμα της Ευημερίας, το πολιτικό πρόγραμμα δεν μπορεί να είναι το μοναδικό κριτήριο για την αξιολόγηση της απειλής για τη δημοκρατική κοινωνία - αλλά αποσαφηνίζεται κυρίως στο πλαίσιο της αλληλουχίας δράσεων και ομιλιών στελεχών του κόμματος⁵⁶ - ενώ παράλληλα η ένταση της απειλής ενισχύεται όσο το κόμμα μεγιστοποιεί τις πιθανότητες να καταλάβει την πολιτική εξουσία και να εφαρμόσει τις αλλαγές που προπαγανδίζει, καταδεικνύοντας την ύπαρξη μιας πιεστικής κοινωνικής ανάγκης (Refah Partisi and Others v. Turkey, 2003:34§109).

Το τρίτο - και σημαντικότερο - στοιχείο είναι πως το ΕΔΔΑ στη συγκεκριμένη υπόθεση υποβάθμισε στοιχεία, που βρέθηκαν στο επίκεντρο της ανάλυσης προηγούμενων υποθέσεων, υιοθετώντας μια σκεπτικιστική προσέγγιση που αντανάκλούσε την αναγνώριση του πολιτικού Ισλάμ ως απειλής - στο πλαίσιο της ανάδειξης θρησκευτικών φονταμενταλιστών στην εξουσία σε τρίτα κράτη (Akbulut, 2010:60). Πιο συγκεκριμένα υποβαθμίστηκε το γεγονός πως κανένα επίσημο έγγραφο του κόμματος δεν έκανε αναφορά στη Σαρία ή τη Τζιχάντ, ενώ παράλληλα το κόμμα δεν προσέφυγε ποτέ στη χρήση βίας για την επίτευξη πολιτικών στόχων. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο D. Schilling

⁵⁶ Στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης, έχει ενδιαφέρον πως το Δικαστήριο υποβάθμισε το γεγονός πως το RP λειτούργησε νόμιμα στα πλαίσια της τουρκικής δημοκρατίας 13 χρόνια πριν απαγορευτεί, αλλά και πως αποτέλεσε το ισχυρότερο κόμμα της Τουρκίας τον χρόνο που ο N. Erbakan υπηρέτησε ως πρωθυπουργός της χώρας - επιδεικνύοντας απόλυτο σεβασμό στις δημοκρατικές αρχές (Schilling, 2004:512).

(2004:514), η ισλαμιστική βάση του Κόμματος της Ευημερίας, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη δημοφιλία του στην Τουρκία, αποτέλεσαν την κινητήριο δύναμη της απόφασης του Δικαστηρίου, αντανακλώντας το φόβο των Ευρωπαίων για μια φονταμενταλιστική Τουρκία στα σύνορα της Ευρώπης - αν όχι εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το Κόμμα της Ευημερίας δεν απαγορεύθηκε για τη δράση του ως κόμμα εξουσίας, αλλά για την ενδεχόμενη δράση του σε περίπτωση που κέρδιζε αυτοδυναμία στις επερχόμενες εκλογές - και μάλιστα βάσει ενδείξεων που σε άλλη περίπτωση θα θεωρούνταν ανεπαρκείς (Boyle, 2004:10).

Η διαφορετική ερμηνεία που πρότεινε το ΕΔΔΑ στην υπόθεση του Κόμματος της Ευημερίας αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής για ασυνέπεια σε σχέση με τις προηγούμενες αποφάσεις του - στις οποίες ακολούθησε μια περισσότερο φιλελεύθερη προσέγγιση (Özbay, 2015:16). Σύμφωνα με τον O. Akbulut (2010:75), η απόφαση για το RP κατέδειξε την αυξανόμενη προκατάληψη του ΕΔΔΑ εις βάρος του Ισλάμ στην Ευρώπη, που υπήρξε ανάλογη του φόβου για τα απολυταρχικά καθεστώτα που πλαισίωσε τις σχετικές γνωμοδοτήσεις της Επιτροπής στη διάρκεια της δεκαετίας του 1950. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, πως στην ίδια την απόφαση υπάρχει σαφής αναφορά σε *απολυταρχικά κινήματα, οργανωμένα σε πολιτικά κόμματα, που ευδοκίμησαν στα πλαίσια της δημοκρατίας πριν προχωρήσουν στην προσπάθεια κατάλυσής της*⁵⁷ (Refah Partisi and Others v. Turkey, 2003:31§99). Εντάσσοντας την απόφαση αυτή στο πλαίσιο της ενίσχυσης της ισλαμοφοβίας στην Ευρώπη μετά το τρομοκρατικό χτύπημα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου, το Δικαστήριο - αναπαράγοντας το στερεότυπο που ταυτίζει τα εξτρεμιστικά τρομοκρατικά δίκτυα με τα εκατομμύρια των μετριοπαθών πιστών μουσουλμάνων - απέτυχε να διαδραματίσει το ρόλο που του αντιστοιχούσε ως υπερεθνικού μηχανισμού που προάγει την αμοιβαία κατανόηση και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Boyle, 2004:13-14). Όπως σημειώνει εύστοχα, ο F. Özbay (2015:16), όσο οι απαγορεύσεις πολιτικών κομμάτων προκύπτουν εξαιτίας της αποκήρυξης της ιδεολογίας τους, το ΕΔΔΑ αποτυγχάνει να δικαιολογήσει και να νομιμοποιήσει το ρόλο του.

⁵⁷ Είναι πολύ ενδιαφέρον πως ο Ρώσος δικαστής Kovler διαχώρισε τη θέση του σημειώνοντας σχετικά: Θα προτιμούσα ένα διεθνές δικαστήριο να αποφεύγει όρους πολιτικο-ιδεολογικής χροιάς όπως «ισλαμικός φονταμενταλισμός», «απολυταρχικά κινήματα», «απειλές στο δημοκρατικό καθεστώς» κλπ., οι οποίοι, στο πλαίσιο της συγκεκριμένης υπόθεσης, ενδέχεται να προκαλέσουν δεσμευτικούς συνειρμούς (Refah Partisi and Others v. Turkey, 2003:48).

Την ίδια ώρα, το Δικαστήριο - υιοθετώντας, έξω από τα πλαίσια των αρμοδιοτήτων του, συγκεκριμένες ερμηνείες αμφιλεγόμενων όρων - δέχτηκε κριτική για την ανορθολογική διαχείριση του εξαιρετικά ευαίσθητου ζητήματος της σχέσης μεταξύ δημοκρατίας και θρησκείας (Boyle, 2004:13). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της ερμηνείας της ίδιας της αρχής της εκκοσμίκευσης: Ενώ το ΕΔΔΑ νομιμοποίησε την απαγόρευση του Κόμματος της Ευημερίας εξαιτίας της προώθησης ενός μοντέλου διακυβέρνησης σε συμφωνία με τις αρχές της ισλαμικής πίστης, σε υποθέσεις⁵⁸ που αφορούσαν καθολικά κράτη προσέφερε απόλυτη προστασία στην απαγόρευση της έκτρωσης ή του διαζυγίου - αδιαφορώντας για το ότι οι απαγορεύσεις αυτές, έχοντας τις ρίζες τους στις επιταγές της χριστιανικής πίστης, παραβίαζαν την αρχή της εκκοσμίκευσης (Akbulut, 2010:74). Παράλληλα, αποκλείοντας επί της αρχής τη δυνατότητα ενός κόμματος να προπαγανδίσει τις θέσεις του για την αλλαγή της εγχώριας νομοθεσίας μέσω της υιοθέτησης θρησκευτικών κανόνων, το Δικαστήριο απέτρεψε με τον πλέον εμφατικό τρόπο τη δημόσια ιδεολογική αντιπαράθεση αναφορικά με τον τρόπο που η θρησκεία δύναται να παρέμβει στην κοινωνική οργάνωση σε συμφωνία με το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων - αφήνοντας μηδενικά περιθώρια στην ουσιαστική προώθηση της πολυπολιτισμικότητας (Scheinin, 2004:230).

4.5. Υπόθεση Batasuna: Η απαγόρευση της πολιτικής υποστήριξης της τρομοκρατίας

Η απόφαση του ΕΔΔΑ (2009) για την απαγόρευση των αυτονομιστικών κομμάτων των Βάσκων, Έρι Μπατασούνα (*Herri Batasuna*) και Μπατασούνα (*Batasuna*), από τις ισπανικές αρχές σηματοδοτεί μια ακόμη σημαντική καμπή στην ευρωπαϊκή ιστορία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Akbulut, 2010:66). Με αυτή την υπόθεση, το Δικαστήριο καλείται να διαχειριστεί - στο πλαίσιο αλυσίδας τρομοκρατικών επιθέσεων σε Νέα Υόρκη, Λονδίνο, Κωνσταντινούπολη και Μαδρίτη - τη δυνητική απειλή που προκύπτει για τη δημοκρατία από ένα νόμιμο πολιτικό κόμμα που παρέχει υποστήριξη και δημοσιότητα σε μια τρομοκρατική οργάνωση (Turano, 2003:732). Έξι χρόνια μετά τη νομιμοποίηση της

⁵⁸ Βλ. σχετικά υποθέσεις *Johnston v. Ireland* (1986) και *Tysiak v. Poland* (2007).

απαγόρευσης του Κόμματος της Ευημερίας , το ΕΔΔΑ αξιολογεί ως απόλυτα συμβατή με την ΕΣΔΑ τη διάλυση δύο πολιτικών κομμάτων στη βάση δημόσιων δηλώσεων ηγετικών στελεχών τους που εκτιμήθηκε πως ενθάρρυναν τη χρήση ένοπλης βίας για την επίτευξη πολιτικών στόχων (Salinas de Frias, 2012:149).

Η ίδια η απόφαση της απαγόρευσης από τις ισπανικές αρχές - έπειτα από είκοσι χρόνια νόμιμης πολιτικής δράσης του Μπατασούνα - έτυχε ευρείας προβολής και προκάλεσε έντονες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, καθώς στο ισπανικό σύνταγμα ο πλουραλισμός - που εκφράζεται διαμέσου των πολιτικών κομμάτων - αναγνωρίζεται ως μια από τις θεμελιώδεις αξίες της έννομης τάξης της χώρας στα πλαίσια της ιστορικής εμπειρίας της δικτατορίας του Φράνκο⁵⁹ (Bourne, 2012b:202-203). Νομιμοποιητική βάση της κρατικής απαγόρευσης αποτέλεσε ο LOPP (*Ley Orgánica 6/2002 de Partidos Políticos*), ο πρώτος νόμος που εισήγαγε συγκεκριμένα κριτήρια για την απαγόρευση πολιτικών κομμάτων στην Ισπανία και παράλληλα ένας νόμος που εν πολλοίς υιοθετήθηκε για να αντιμετωπίσει το Μπατασούνα⁶⁰ - που αναγνωρίζεται ως πολιτική πτέρυγα της οργάνωσης ETA⁶¹ και δραστηριοποιείται υπό διαφορετικές ονομασίες ήδη από το 1978 (Vírgala, 2014:20). Θεσμοθετώντας τη διάλυση πολιτικών κομμάτων που υποστηρίζουν τη δράση τρομοκρατικών οργανώσεων - χωρίς τα ίδια τα μέλη τους να διαπράττουν αδικήματα - ο πρόεδρος Aznar εκμεταλλεύτηκε την εντεινόμενη ευρωπαϊκή ανησυχία για τη δράση τρομοκρατικών δικτύων, από το 2001 και εξής, για να δώσει τέλος στην πολιτική εκπροσώπηση οργανώσεων που αναγνωρίζονταν από τις ισπανικές αρχές ως αναπόσπαστο τμήμα της εγχώριας

⁵⁹ Σημειώνεται πως η απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου για τη διάλυση των τριών βασκικών αυτονομιστικών κομμάτων (HB, EH, Batasuna) συνιστά την πρώτη απαγόρευση πολιτικού κόμματος στην Ισπανία έπειτα από την αποκατάσταση της δημοκρατίας.

⁶⁰ Σημειώνεται πως το ισπανικό συνταγματικό μοντέλο υπήρξε αναποτελεσματικό στην αντιμετώπιση του Μπατασούνα, καθώς δεν προέβλεπε τη λήψη προληπτικών μέτρων για την απαγόρευση της δράσης αντιδημοκρατικών κομμάτων, ενώ οι διατάξεις του ποινικού κώδικα δεν μπορούσαν - από μόνες τους - να αντιμετωπίσουν την απειλή που ενέχουν πολιτικά κόμματα με επικίνδυνη ατζέντα εφόσον τα μέλη τους δεν προβαίνουν στην τέλεση ποινικών αδικημάτων (Tyulkina, 2012:46).

⁶¹ Η ETA (*Euskadi Ta Askatasuna*) ιδρύθηκε το 1959 ως απάντηση στην καταπίεση της φρανκικής δικτατορίας με σκοπό την εγκαθίδρυση ενός ανεξάρτητου σοσιαλιστικού κρατιδίου που θα περιελάμβανε τις βασκικές επαρχίες της ισπανικής και γαλλικής επικράτειας. Μετά το θάνατο του Φράνκο και στα πλαίσια της δημοκρατικής μετάβασης, η μεγαλύτερη φράξια της ETA συνέχισε και ενέτεινε την ένοπλη μάχη με σκοπό την εθνική απελευθέρωση (Bourne, 2012b:201). Η οργάνωση έχει αναλάβει την ευθύνη περίπου 800 δολοφονιών μεταξύ 1968 και 2001 (Alonso & Reinales, 2005:265). Το HB ιδρύθηκε το 1978 ως συνασπισμός ριζοσπαστικών βασκικών εθνικιστικών κομμάτων, ενώ το EH (*Euskal Herriarrok*) προέκυψε ως εκλογικός συνασπισμός το 1998 με προεξάρχον το HB και επανεμφανίστηκε ως Μπατασούνα το 2001 (Bourne, 2012b:202).

τρομοκρατίας (Ayres, 2004:101). Στο πλαίσιο των προσπαθειών του να εξευρωπαϊστεί το ισπανικό πρόβλημα, ο Aznar πέτυχε, άλλωστε, την καταχώριση τόσο της ETA όσο και του Μπατασούνα στη λίστα των τρομοκρατικών οργανώσεων του Συμβουλίου της ΕΕ, το 2001 και 2003 αντίστοιχα.

Η απόφαση του ισπανικού Ανωτάτου Δικαστηρίου για την απαγόρευση των τριών κομμάτων⁶² βασίστηκε σε 23 κατηγορίες που αποδόθηκαν από τον αρμόδιο υπουργό Δικαιοσύνης και αφορούσαν στην πλειοψηφία τους ενέργειες του Μπατασούνα μετά το χτύπημα της ETA στη Santa Pola τον Αύγουστο του 2002. Σε αυτές περιλαμβάνονταν, μεταξύ άλλων, η άρνηση του κόμματος να καταδικάσει τη συγκεκριμένη βομβιστική επίθεση, η υποστήριξη που παρείχε στην ETA μέσω διαδηλώσεων και δημόσιων δηλώσεων, η παράλληλη δραστηριοποίηση μελών του Μπατασούνα στην ETA, καθώς και οι απειλές εις βάρος πολιτικών αντιπάλων, αλλά και πολιτικών που υποστήριζαν την απαγόρευση του κόμματος (Turano, 2003:739). Το Δικαστήριο -αναγνωρίζοντας ιεραρχικούς δεσμούς μεταξύ των τριών πολιτικών κομμάτων - ισχυρίστηκε πως η ETA, καθώς και η οργάνωση-δορυφόρος KAS καθοδηγούσαν το Έρι Μπατασούνα από την πρώτη στιγμή της ίδρυσής του - που ήρθε, άλλωστε να εξυπηρετήσει την πρόθεση της ETA να διαχωρίσει την ένοπλη από την πολιτική δράση της (Herri Batasuna and Batasuna v. Spain, 2009:10§32). Υιοθετώντας πλήρως το σκεπτικό του Ανωτάτου Δικαστηρίου, το ισπανικό Συνταγματικό Δικαστήριο απέρριψε το 2004 ομόφωνα τις εφέσεις των τριών κομμάτων υποστηρίζοντας πως η διασύνδεση με την τρομοκρατία δεν εμπίπτει των συνταγματικά έννομων σκοπών της ελευθερίας του συνέρχεσθαι και της ελευθερίας της έκφρασης και επομένως δικαιολογεί την κρατική απαγόρευση στα πλαίσια της δημοκρατικής νομοθεσίας (ό.π., 2009:16§47).

Το ΕΔΔΑ διαχειρίστηκε την υπόθεση Μπατασούνα δίνοντας - ακόμη μία φορά - έμφαση στην ύπαρξη μιας πιεστικής κοινωνικής ανάγκης αλλά και στην αναλογικότητα της κρατικής παρέμβασης, δηλαδή στο τρίτο ερώτημα της αναγκαιότητας της απαγόρευσης. Όπως είναι εύλογο, το προηγούμενο που είχε δημιουργήσει η απόφαση για το Κόμμα της Ευημερίας, παρείχε στο Δικαστήριο

⁶² Πρόκειται για τα HB, EH και Μπατασούνα. Τα δύο από αυτά - το HB και το Μπατασούνα - προσέφυγαν στο ΕΔΔΑ.

τα απαραίτητα εργαλεία για τη νομιμοποίηση και αυτή της απαγόρευσης⁶³. Αυτό που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ωστόσο, στη συγκεκριμένη υπόθεση είναι πως το ΕΔΔΑ υιοθέτησε την προσέγγιση της *σιωπηρής υποστήριξης* (tacit support) της τρομοκρατίας, που στοιχειοθετείται από την άρνηση του κόμματος να καταδικάσει πολύνεκρες τρομοκρατικές επιθέσεις, σημειώνοντας πως *η δράση ενός πολιτικού συνίσταται όχι μόνο στις ενέργειες ή στις δημόσιες δηλώσεις του, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις και στις παραλείψεις ή στην άρνησή του να τοποθετηθεί σε κρίσιμα ζητήματα - μέχρι του σημείου της ταύτισης αυτής της στάσης με την αντίστοιχη της ρητής υποστήριξης* (ό.π., 2009:35§88). Το Δικαστήριο, πάντως, σημείωσε πως αυτό το στοιχείο δεν είναι η μοναδική νομιμοποιητική βάση της κρατικής παρέμβασης, αλλά τμήμα μιας σειράς σοβαρών και επανειλημμένων ενεργειών που τεκμηριώνουν την διευκόλυνση τρομοκρατικών επιθέσεων ενάντια στην οργανωμένη συνύπαρξη στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

Το ΕΔΔΑ δεν εντόπισε κανένα λόγο για να απορρίψει τους ισχυρισμούς της ισπανικής κυβέρνησης περί διασύνδεσης των κομμάτων με την ETA και αξιολόγησε, δεδομένης της συνθήκης, πως αυτή η διασύνδεση συνιστούσε απειλή για την ισπανική δημοκρατία - τεκμηριώνοντας την ύπαρξη μιας πιεστικής κοινωνικής ανάγκης. Αναγνωρίζοντας τις υπό εξέταση δραστηριότητες των κομμάτων ως μέρος μιας συνολικής στρατηγικής που είχε σκοπό να υπονομεύσει τις δημοκρατικές αρχές του εθνικού Συντάγματος, το Δικαστήριο έκρινε πως αυτές δεν καλύπτονταν από την προστασία που παρέχει η ελευθερία της έκφρασης, καθώς τόσο οι μέθοδοι που χρησιμοποιούσαν τα μέλη τους, όσο και οι ίδιοι οι πολιτικοί τους στόχοι, υπήρξαν ασύμβατοι με την ΕΣΔΑ(ό.π., 2009:34§87). Αναφορικά με την αναλογικότητα της κρατικής παρέμβασης, το Δικαστήριο αρκέστηκε στην παράθεση της απόφασής του για το τουρκικό RP⁶⁴.

⁶³ Είναι ενδεικτικό πως νομικοί και ακαδημαϊκοί είχαν προβλέψει τη νομιμοποίηση της κρατικής απαγόρευσης του Μπατασούνα από το ΕΔΔΑ. Χαρακτηριστική είναι η σχετική ανάλυση του T. Ayres (2004).

⁶⁴ Έχει ενδιαφέρον πως στην περίπτωση του Μπατασούνα δεν αξιολογήθηκε η περιορισμένη δυναμική του κόμματος (10-15% των Βάσκων ψηφοφόρων) αλλά η μακρά ιστορία αυτονομιστικής βίας στην Ισπανία. Την ίδια ώρα, ωστόσο, το μέτρο που επιβλήθηκε στην Ισπανία υπήρξε λιγότερο περιοριστικό, καθώς δεν απαγόρευσε ρητά κάθε είδους πολιτική δράση στελεχών των δύο κομμάτων (Ayres, 2004:111-112).

Σημαντικό ρόλο στην απόφαση του Δικαστηρίου έπαιξε αναμφίβολα το ευρωπαϊκό πλαίσιο του αγώνα ενάντια στην τρομοκρατία, όπως αυτό εκφράστηκε με αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, αλλά και με την ίδια τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη της τρομοκρατίας (ό.π., 2009:35§90). Η μεγάλη σημασία, άλλωστε, που αποδόθηκε πανευρωπαϊκά και διεθνώς στην απειλή της τρομοκρατίας φαίνεται πως υποβάθμισε στην κρίση του Δικαστηρίου το γεγονός πως το μέγεθος της απειλής του ίδιου του Μπατασούνα για τη σταθερότητα των δημοκρατικών θεσμών της Ισπανίας υπήρξε την περίοδο της απαγόρευσής του πιο περιορισμένο παρά ποτέ. Σε αντίθεση με τη μεγάλη δυναμική του Κόμματος της Ευημερίας, το Μπατασούνα στις αρχές της δεκαετίας του 2000 δεν βρισκόταν σε θέση ισχύος στην ισπανική πολιτική σκηνή, ενώ παράλληλα οι δολοφονίες που αποδίδονταν στην ΕΤΑ βρίσκονταν σε ιστορικό χαμηλό (Cram, 2008:93).

Επιχειρώντας το σχολιασμό δύο ακόμη στοιχείων την υπόθεσης, ενδιαφέρουσα κρίνεται η στάση του ΕΔΔΑ αναφορικά με τον LOPP. Το Δικαστήριο ισχυρίστηκε πως ο εν λόγω νόμος καθόριζε με σαφήνεια τους αποδεκτούς όρους για την οργάνωση και τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων, καθώς και τις ενέργειες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην απαγόρευση ή την αναστολή της δράσης τους (ό.π., 2009:35§90). Ο LOPP, παρόλα αυτά, αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής από νομικούς κύκλους, καθώς υιοθετήθηκε με σκοπό να τεθεί εκτός νόμου μια συγκεκριμένη πολιτική οργάνωση και παράλληλα διεύρυνε σημαντικά το πεδίο των ενεργειών που μπορούν να επιφέρουν την απαγόρευση ενός πολιτικού κόμματος (Tyulkina, 2012:47). Στο πλαίσιο αυτό, αξίζει να σημειωθεί πως τέτοιου είδους κρατικές παρεμβάσεις παραμένουν εξαιρετικά πολιτικοποιημένες, καθώς δίνουν τη δυνατότητα σε ισχυρούς πολιτικούς παίκτες να θέτουν εκτός παιχνιδιού πολιτικά κόμματα. Παράλληλα, ενδιαφέρον στοιχείο της υπόθεσης παραμένει το ανοιχτό ερώτημα περί αποτελεσματικότητας της απαγόρευσης ενός κόμματος ως έμμεσης μεθόδου για την αντιμετώπιση της τρομοκρατίας ή της ένοπλης βίας. Όπως σημειώνει ο R. Llorente (Turano, 2003:738-739), με την απαγόρευση πολιτικών οργανώσεων δεν μπορεί να αποφευχθεί η ανάδυση νέων σχημάτων με παρόμοια ιδεολογική πλατφόρμα και μεθοδολογία, ενώ παράλληλα περιορίζεται η δυνατότητα

πολιτικής διαπραγμάτευσης με τα μέλη τους ενισχύοντας το κίνδυνο κλιμάκωσης της βίας.

Συμπερασματικές σκέψεις

Η ελευθερία είναι πάντα και αποκλειστικά ελευθερία
για εκείνον που σκέφτεται διαφορετικά
Rosa Luxemburg

Καμία ελευθερία για τους εχθρούς της ελευθερίας
Louis Antoine de Saint-Just

Η απαγόρευση ως μέσο καταπολέμησης της απειλής που εγείρουν τα εξτρεμιστικά και *αντιδημοκρατικά* κόμματα αναδεικνύει ένα πολυσύνθετο δίλημμα για τις φιλελεύθερες δημοκρατίες. Στο πυρήνα αυτού του διλήμματος υφίσταται μια εγγενής αντίφαση που απαιτεί τον επαναπροσδιορισμό της ίδιας της έννοιας της δημοκρατίας που ευαγγελιζόμαστε. Από τη μία πλευρά, η απαγόρευση ενός πολιτικού κόμματος πλήττει με προφανή τρόπο τις ελευθερίες των πολιτών, παραβιάζοντας τις αρχές της αντιπροσώπευσης και του πολιτικού ανταγωνισμού. Η απαγόρευση δύναται, υπό αυτό το πρίσμα, να αναγνωριστεί ως μια απτή ένδειξη αυταρχισμού. Από την άλλη, οι φιλελεύθερες δημοκρατίες απαγορεύουν πολιτικά κόμματα που εκτιμούν πως προωθούν απολυταρχικές τάσεις ή υποστηρίζουν τη βίαιη ανατροπή του καθεστώτος, υπονομεύουν την εδαφική ακεραιότητα του κράτους ή αναπαράγουν ρατσιστικές προκαταλήψεις και πρακτικές. Υπό αυτή την έννοια, η απαγόρευση προστατεύει τις αρχές της δημοκρατικής κοινωνίας και υπερασπίζεται τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του συνόλου των πολιτών.

Στις σύγχρονες ευρωπαϊκές δημοκρατίες, τα πολιτικά κόμματα έχουν εδραιώσει το ρόλο τους ως εκφραστές της λαϊκής βούλησης, ενώ η προστασία τους αποτελεί αντικείμενο γενικευμένης συναίνεσης, που κατοχυρώνεται τόσο στο εγχώριο όσο και στο διεθνές δίκαιο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν

τα ευρωπαϊκά εθνικά συντάγματα⁶⁵, καθώς και οι σχετικές προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οι σύγχρονες προκλήσεις, που καλούνται να αντιμετωπίσουν, ωστόσο, τα ευρωπαϊκά κράτη, έχουν ανοίξει εκ νέου το διάλογο για την προσφορότητα του μέσου της απαγόρευσης. Όπως έχει σημειωθεί σε σχετικές εκθέσεις της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, η λειτουργία εξτρεμιστικών κινήσεων εντός των ευρωπαϊκών δημοκρατικών διεργασιών προκαλεί εντεινόμενη δυσφορία και ανησυχία. Στο πλαίσιο της προσπάθειάς του να ανταποκριθεί στο αίτημα για περισσότερη αυτοπροστασία της δημοκρατίας, το Συμβούλιο της Ευρώπης βρίσκεται να ακροβατεί μεταξύ ανοχής και καταστολής, νομιμοποιώντας το μέτρο της απαγόρευσης και παράλληλα αναπτύσσοντας ασφαλιστικές δικλίδες που επιχειρούν να αποτρέψουν την αυθαίρετη εφαρμογή του.

Αν και το μέτρο της διάλυσης ενός πολιτικού κόμματος συνιστά μεταπολεμική πρόβλεψη της ΕΣΔΑ - καταδεικνύοντας τη διαχρονική προσήλωση του Συμβουλίου της Ευρώπης στην ουσιαστική προσέγγιση της δημοκρατίας - ένα πρώτο συμπέρασμα που μπορεί να προκύψει βάσει της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, είναι πως - με αφετηρία τις αρχές της δεκαετίας του 2000 - σημειώνεται σταδιακά μια μετατόπιση του Συμβουλίου από την ανοχή στον περιορισμό και την καταστολή. Αν και το μέτρο της απαγόρευσης συνιστά μέχρι σήμερα την εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα της προστασίας της ελεύθερης πολιτικής δράσης, η απόφαση του Δικαστηρίου για το Κόμμα της Ευημερίας (2003) σηματοδοτεί τη ξεκάθαρη στροφή του από μια φιλελεύθερη - και προσανατολισμένη στα ανθρώπινα δικαιώματα - προσέγγιση της δημοκρατίας σε μια περισσότερο μαχόμενη, που δύναται υπό προϋποθέσεις να δικαιολογήσει την προληπτική δράση εις βάρος κινήσεων που αναγνωρίζονται ως φορείς *αντιδημοκρατικών* ιδεών, ακόμη και χωρίς - τις απαραίτητες σύμφωνα με την Επιτροπή της Βενετίας - αδιαμφισβήτητες ενδείξεις της προσφυγής στη βία.

Ένα δεύτερο ενδιαφέρον συμπέρασμα που προκύπτει στα πλαίσια της ανάλυσης της σχετικής νομολογίας του ΕΔΔΑ, αφορά τον ίδιο το ρόλο του

⁶⁵ Με τις εξαιρέσεις του Βελγίου, της Δανίας, της Ιρλανδίας και της Ολλανδίας.

Δικαστηρίου στο δημοκρατικό δίλημμα. Το ΕΔΔΑ έχει επανειλημμένα υποστηρίξει πως ένα πολιτικό κόμμα δεν δύναται να απαγορευθεί επειδή αμφισβητεί τις θεμελιώδεις αρχές ενός κράτους - αλλά αποκλειστικά επειδή απειλεί την ίδια τη δημοκρατία. Ποια είναι όμως αυτή η ιδέα ή η ιδεολογία που μπορεί να απειλήσει τη δημοκρατία; Η μόνη συνεπής απάντηση σε αυτό το ερώτημα είναι πως εξαρτάται, καθώς καμία νομική απόφαση δεν λαμβάνεται σε *κοινωνικό κενό*. Το Δικαστήριο έχει υιοθετήσει ορισμένες γενικές αρχές, τις οποίες επαναλαμβάνει σε κάθε απόφασή του - εφαρμόζοντάς τις, ωστόσο, με διαφορετικό τρόπο σε διαφορετικές υποθέσεις και διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές συγκυρίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αντιμετώπιση του κομμουνισμού - ως ανταγωνιστικού προς τη δημοκρατία μοντέλου κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης - τις δεκαετίες του 1950 και του 1990 αντίστοιχα. Όπως αποδεικνύουν οι σχετικές αποφάσεις, στα μέσα της δεκαετίας του 1950 ο κομμουνισμός αποτελούσε απειλή για τη δημοκρατική Ευρώπη (Υπόθεση KPD), ενώ σαράντα χρόνια αργότερα όχι (Υπόθεση TBKP).

Σε αυτό το πλαίσιο, αποσαφηνίζεται πως η ερμηνεία ενός νομικού κειμένου, όπως είναι η ΕΣΔΑ, δεν μπορεί παρά να είναι πολιτική, καθώς καθορίζεται εν πολλοίς από τις πολιτικές αξίες εκείνου που καλείται να το ερμηνεύσει - και όχι από κάποιες σταθερές αρχές που μπορούν να εφαρμόζονται ανεξάρτητα από την ιστορική και πολιτική συνέχεια. Στην ίδια λογική, οι αποφάσεις του ΕΔΔΑ δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές παρά ως αντανάκλαση των πολιτικών διεργασιών⁶⁶ στο εσωτερικό του Συμβουλίου της Ευρώπης, ενώ το ίδιο το Δικαστήριο αναγνωρίζεται ως εργαλείο του Συμβουλίου και παράλληλα ως εξέχων πολιτικός παίκτης, που καλείται να διαχειριστεί την όποια διαμάχη κατασκευάζοντας εν πολλοίς τόσο τη δημοκρατία όσο και τις απειλές της. Στα πλαίσια αυτή της λειτουργίας του, το ΕΔΔΑ δεν κατόρθωσε να αποφύγει την κριτική περί μεροληπτικής στάσης και στις δύο αποφάσεις που νομιμοποίησαν την απαγόρευση πολιτικών κομμάτων, κριτική που ήγειρε το ζήτημα της νομιμοποίησης του ίδιου του ρόλου του.

⁶⁶ Πιο συγκεκριμένα, στις περιπτώσεις νομιμοποίησης κρατικών απαγορεύσεων, οι σχετικές αποφάσεις αντανάκλουσαν τη γενικευμένη συναίνεση των κρατών μελών στη συστράτευση για την αντιμετώπιση των *απειλών* του πολιτικού Ισλάμ και της εξτρεμιστικής βίας.

Αν και αυτή η κριτική δεν στερείται λογικών επιχειρημάτων, συγκρούεται αναπόφευκτα με τη διαπίστωση πως το ΕΔΔΑ έλαβε όλες του τις αποφάσεις χωρίς να παραβιάσει ούτε τα όρια της δικαιοδοσίας του, αλλά ούτε και τις αρχές πάνω στις οποίες θεμελιώνεται η ύπαρξή του. Εφόσον η απαγόρευση γίνει αποδεκτή ως μέτρο για την αντιμετώπιση *επικίνδυνων για τη συστημική σταθερότητα* πολιτικών κομμάτων, το ΕΔΔΑ αποδεικνύεται ικανό να διαχειριστεί πλήθος υποθέσεων - διατηρώντας σταθερά τα κριτήρια της νομικής πρόβλεψης, του θεμιτού σκοπού και της αναγκαιότητας σε μια δημοκρατική κοινωνία - και μάλιστα υιοθετώντας μια σαφώς πιο φιλελεύθερη προσέγγιση από τα ανώτατα δικαστήρια των περισσότερων κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Το ερώτημα, επομένως, παραμένει. Δικαιολογείται επί της αρχής η απαγόρευση ενός πολιτικού κόμματος σε μια δημοκρατική κοινωνία;

Επιχειρώντας μια προσωπική τοποθέτηση στο δημοκρατικό δίλλημα, κρίνω σκόπιμο να αναφερθώ σε δύο προβληματικές της κρατικής απαγόρευσης, που περιορίζουν σημαντικά την προσφορότητα του μέτρου για την αντιμετώπιση αντιδημοκρατικών πολιτικών παικτών - που έχουν, όμως, κατορθώσει να ενσωματωθούν πλήρως στο δημοκρατικό τρόπο λειτουργίας μιας κοινωνίας. Η πρώτη προβληματική αφορά την αναποτελεσματικότητα του μέτρου. Η τακτική απαγορευμένων πολιτικών κομμάτων να αλλάζουν ονομασίες και να εισέρχονται εκ νέου στην πολιτική σκηνή διατηρώντας την ίδια - *απαγορευμένη* - ιδεολογική πλατφόρμα αποτελεί κοινό τόπο. Ενδεικτική υπήρξε η αναγγελία νέου κόμματος με την ονομασία *Εθνική Αυγή* από υπόδικο ηγετικό στέλεχος της Χρυσής Αυγής πριν ακόμη εκδοθεί πρωτοβάθμια απόφαση εγχώριου δικαστηρίου, για το ενδεχόμενο απαγόρευσης του κόμματος από τον Άρειο Πάγο. Χαρακτηριστικότερη υπήρξε η ανακύκλωση των αυτονομιστικών μειονοτικών κομμάτων των Κούρδων και των Μακεδόνων στη Τουρκία και τη Βουλγαρία αντίστοιχα. Το πιο απτό, ωστόσο, παράδειγμα αναποτελεσματικότητας του μέτρου της απαγόρευσης είναι η κυριαρχία του *Κόμματος Δικαιοσύνης και Ανάπτυξης* (AKP) στην τουρκική πολιτική σκηνή τα τελευταία 15 χρόνια - με ιδεολογική πλατφόρμα παραπλήσια εκείνης του Κόμματος της Ευημερίας⁶⁷.

⁶⁷ Ο σημερινός πρόεδρος της Τουρκίας αποτέλεσε επιφανές στέλεχος του απαγορευμένου Κόμματος της Ευημερίας. Είναι χαρακτηριστικό πως μετά την εκλογική επιτυχία του AKP το 2002, ο Recep Tayyip Erdogan δεν κατόρθωσε να γίνει άμεσα πρωθυπουργός της χώρας, λόγω κωλύματος εκλογιμότητας, που αφορούσε την καταδίκη του για τη δράση του στο RP.

Παράλληλα, με δεδομένη την παραδοχή του θεμελιωτή της μαχόμενης δημοκρατίας, K. Lowenstein, ότι *κανένα πνευματικό κίνημα δεν δύναται μακροπρόθεσμα να καταπιεστεί*, θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε τα πολιτικά κόμματα ως σχήματα που σκοπό έχουν να συσπειρώσουν τους ψηφοφόρους γύρω από πολιτικές ιδέες και πρακτικές, οι οποίες - σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό - προϋπήρχαν και θα συνεχίσουν να υπάρχουν με ή χωρίς την παρουσία τους. Σε αυτό το πλαίσιο, η απαγόρευση ενός κόμματος δεν μπορεί να επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα, καθώς αποτελεί περισσότερο τη συμπτωματική αντιμετώπιση μιας ευρύτερης πολιτικής ζύμωσης, παρά το μέσο αντιμετώπισης της όποιας αντιδημοκρατικής απειλής. Κάπως έτσι, οδηγούμαστε και στη δεύτερη προβληματική της κρατικής απαγόρευσης, που αφορά το αυξημένο ρίσκο που φέρει ως μέτρο για τη νομιμοποιητική ισχύ της ίδιας της δημοκρατίας. Η αντίφαση της περιστολής θεμελιωδών δικαιωμάτων με σκοπό την προστασία τους, η απαγόρευση της διαφωνίας και η έντονα πολιτικοποίημενη φύση του συγκεκριμένου μέτρου εγείρει εύλογα κοινωνικές αντιδράσεις, επιτρέποντας στους επικριτές της δημοκρατίας μια εύκολη νίκη στην - περισσότερο συμβολική - αντιπαράθεση για τα όρια της δημοκρατικής πολιτικής συνύπαρξης. Όπως σημειώνει ο R. Lliorente, το μέτρο της απαγόρευσης ενός κόμματος δεν συνιστά μια πολιτικά ουδέτερη νομική διαδικασία, αλλά περισσότερο μια πολιτική πράξη κατ' εντολή του εκάστοτε κόμματος που βρίσκεται στην εξουσία (Turano, 2003:739). Μια τέτοια διαπίστωση είναι, και παράλληλα, φαίνεται *επικίνδυνη*, πλήττοντας ουσιαστικά και συμβολικά ένα από τα θεμέλια της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας - που είναι η καθολικότητα της ίσης πολιτικής ελευθερίας.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν υποβιβάζουν σε καμία περίπτωση την ανάγκη αντιμετώπισης της απειλής που φέρουν για τη δημοκρατία πολιτικά κόμματα που μεταχειρίζονται τα ίδια της τα μέσα για να την πλήξουν. Η εμπειρία της δράσης της Χρυσής Αυγής, άλλωστε, δίνει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα πολιτικού κόμματος που προσωπικά εκτιμώ πως δεν νομιμοποιείται να απολαμβάνει της όποιας νομικής προστασίας, καθώς χρησιμοποιεί συστηματικά τόσο τη βία όσο και τη ρητορική μίσους ως εργαλεία προπαγάνδης του πολιτικού της προγράμματος. Αυτό θα μπορούσε να είναι ίσως και το ασφαλέστερο κριτήριο για την απαγόρευση ενός πολιτικού κόμματος: η

συστηματική χρήση της βίας ως μέσου και σκοπού της πολιτικής δράσης ή όπως το θέτει ο Δ. Χριστόπουλος (2016), η *καταστατική αποστροφή ενός κόμματος έναντι της οικουμενικότητας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*. Η προστασία μιας δημοκρατικής κοινωνίας, ωστόσο, από ένα κόμμα σαν τη Χρυσή Αυγή δεν απαιτεί τη διάλυση του έπειτα από μια πολιτική δίκη ιδεών, αλλά περισσότερο την απόδοση ποινικών ευθυνών σε συγκεκριμένα πρόσωπα στη βάση διατάξεων του κοινού ποινικού δικαίου, που δεν λείπουν σήμερα από κανένα ευρωπαϊκό κράτος. Αν και στην περίπτωση της Χρυσής Αυγής το μέτρο της απαγόρευσης είναι αναντίρρητα νομικά απαράδεκτο, καθώς δεν προβλέπεται από το Σύνταγμα, στην πραγματικότητα αποδεικνύεται πως δεν είναι και απαραίτητο⁶⁸. Άλλωστε, η οργάνωση δεν παρέμεινε στο απυρόβλητο ελλείψει σχετικής πρόβλεψης του ελληνικού Συντάγματος, αλλά εξαιτίας της απροθυμίας των ελληνικών δικαστών να αναγνωρίσουν ρατσιστικό κίνητρο και να καταδικάσουν σειρά βιαιοπραγιών που διεπράχθησαν από μέλη και στελέχη της τις τελευταίες δύο δεκαετίες.

⁶⁸ Σύμφωνα με τον Ν.Κ. Αλιβιζάτο (2012), τα ηγετικά στελέχη της Χρυσής Αυγής θα μπορούσαν να διωχθούν όχι μόνο για αντιποίηση αρχής (άρθρο 175 Π.Κ.), αλλά και για σύσταση εγκληματικής οργάνωσης (άρθρο 187 Π.Κ.), αφού αποδεδειγμένα όχι μόνον ανέχονται αλλά και επιδιώκουν απρόκλητες σωματικές βλάβες εις βάρος τρίτων, ιδίως μεταναστών (άρθρο 310 Π.Κ.), αλλά και με βάση τον αντιρατσιστικό ν. 927/1979, οι αξιόποινες πράξεις του οποίου διώκονται πλέον αυτεπαγγέλτως (άρθρο 39 παρ. 4 του ν. 2910/1991).

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Held, D. (2003). Μοντέλα Δημοκρατίας. [Μετάφραση: Τζιαντζή Μαριάννα], Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπον.

Αλιβιζάτος (2012). «Επιτρέπεται η απαγόρευση πολιτικού κόμματος;». *Καθημερινή* (23/9/2012). Διαθέσιμο στο: <<http://www.kathimerini.gr/731990/opinion/epikairothta/arxeio-monimessthles/epitrepetai-h-apagoreysh-politikoy-kommatos>> (πρόσβαση 17 Μαρτίου 2017).

Καστανάς, Η. (2013). «Άρθρο 11 - Ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι» στο Σισιλιάνος, Λ.-Α. (διεύθ. έκδοσης) *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ερμηνεία κατ' άρθρο. Δικαιώματα - Παραδεκτό - Δίκαιη ικανοποίηση - Εκτέλεση*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξηρός, Θ. (2017). «Το δικαίωμα πολιτικής συσσωμάτωσης» στο Βλαχόπουλος, Σ. (επιμ.) *Θεμελιώδη Δικαιώματα*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Χριστόπουλος, Δ. (2016). «Απαγόρευση κομμάτων λόγω βίας ως μέσου και σκοπού». *Καθημερινή* (3/7/2016). Διαθέσιμο στο: <<http://www.kathimerini.gr/866071/article/epikairothta/politikh/apagoreysh-kommatwn-logw-vias-ws-mesoy-kai-skopoy>> (πρόσβαση 17 Μαρτίου 2017).

Ξενογλώσση

Akbulut, O. (2010). "Criteria Developed by the European Court of Human Rights on the Dissolution of Political Parties". *Fordham International Law Journal*, 34:1, pp. 46-77.

Alonso, R. and Reinares, F. (2005). "Terrorism, Human Rights and Law Enforcement in Spain". *Terrorism and Political Violence*, 17, pp. 265-278.

Arslan, Z. (2002). "Conflicting Paradigms: Political Rights in the Turkish Constitutional Court". *Critical Middle Eastern Studies*, 11:1, pp. 9-25.

Ayres, T. (2004). "Batasuna Banned: The Dissolution of Political Parties Under the European Convention of Human Rights". *Boston College International & Comparative Law Review*, 27:1, pp. 99-113.

Bourne, A. (2012a). "Terrorism and Party Politics: The illegalization of Sinn Féin and Batasuna". Paper presented at 'Elections, Public Opinion and Parties' conference, University of Oxford, 7 to 9 September 2012. Available from:

<<https://www.psa.ac.uk/sites/default/files/conference/papers/2015/PSA%20Sheffield%202015%20Security%20or%20Tolerance.pdf>> [accessed 27 February 2017].

Bourne, A. (2012b). "The Proscription of Political Parties and 'Militant Democracy'". *Journal of Comparative Law*, 7:1, pp. 196-213.

Bourne, A. (2015). "Securitization or Tolerance? The proscription of Sinn Féin and Republican Clubs". Paper prepared for panel on 'Defending Democracy Through Counter-Terrorism Legislation', Political Studies Association, Sheffield, 30 March 2015. Available from: <<https://www.psa.ac.uk/sites/default/files/conference/papers/2015/PSA%20Sheffield%202015%20Security%20or%20Tolerance.pdf>> [accessed 10 March 2017].

Boyle, K. (2004). "Human Rights, Religion and Democracy: The Refah Party Case". *Essex Human Rights Review*, 1:1, pp. 1-16.

Capoccia, G. (2013). "Militant Democracy: The Institutional Bases of Democratic Self-Preservation". *Annual Review of Law and Social Science*, 9, pp. 207-226.

Cram, I. (2008). "Constitutional responses to extremist political associations – ETA, Batasuna and democratic norms". *Legal Studies*, 28:1, pp. 68-95.

Dalton, R.J., Shin, D.C. and Jou, W. (2007). "Understanding Democracy: Data from Unlikely Places". *Journal of Democracy*, 18:4, pp. 142-156.

Davis, H. (2000). *Political Freedom: Associations, Political Purposes and the Law*. Λονδίνο: Continuum.

Fox, G.H. and Nolte, G. (1995). "Intolerant Democracies". *Harvard International Law Journal*, 36:1, pp. 1-70.

Gerards, J. (2013). "How to improve the necessity test of the European Court of Human Rights". *International Journal of Constitutional Law*, 11:2, pp. 466-490.

Greer, S. (2000). *The margin of appreciation: Interpretation and Discretion under the European Convention of Human Rights*. (Human rights file no.17). Στρασβούργο: Council of Europe Publishing.

Hyland, J.L. (1995). "What is democracy? The question of method" in Hyland, J.L. *Democratic Theory: The Philosophical Foundations*. Μάντσεστερ: Manchester University Press.

Kamrava, M. (1998). "Pseudo-Democratic Politics and Populist Possibilities: The Rise and Demise of Turkey's Refah Party". *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25:2, pp. 275-301.

Katz, R.S. and Mair, P. (1995). "Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party". *Party Politics*, 1:1, pp. 5-28.

Kogiacoglu, D. (2004). "Progress, Unity, and Democracy: Dissolving Political Parties in Turkey". *Law and Society Review*, 38:3, pp. 433-462.

Korff, D. (2009). "The standard approach under articles 8-11 ECHR and article 2 ECHR". Presentation in Data Protection Conference 2009 "Personal data – more use, more protection?". Available from:
<http://ec.europa.eu/justice/news/events/conference_dp_2009/presentations_speeches/KORFF_Douwe_a.pdf> [accessed 16 January 2017].

Loewenstein, K. (1937). "Militant Democracy and Fundamental Rights, I". *American Political Science Review*, 31:3, pp. 417-432.

Luther, K.R. and Müller-Rommel, F. (2002). Political Parties in a Changing Europe. Keele European Parties Research Unit (KEPRU), Working Paper 14. Available from:
<<https://www.keele.ac.uk/media/keeleuniversity/group/kepru/KEPRU%20WP%2014.pdf>> [accessed 6 March 2017].

Macklem, P. (2005). *Militant Democracy, Legal Pluralism, and the Paradox of Self-Determination*. University of Toronto, Legal Studies Research Paper No. 05-03.

Marks, S. (1996). "The European Convention on Human Rights and its 'Democratic Society'". *British Yearbook of International Law*, 66:1, pp. 209-238.

Molenaar, F. (2010). "The Development of European Standards on Political Parties and their Regulation". Working Paper Series on the Legal Regulation of Political Parties, No. 4. Available from: <
<http://www.partylaw.leidenuniv.nl/uploads/wp0410.pdf>> [accessed 16 January 2017].

Mulgan, R.G. (1968). "Defining Democracy". *Political Science*, 20:2, pp. 3-9.

Özbay, F. (2015). "A comparative study on the criteria applied to the dissolution of political parties by the Turkish Constitutional Court and the European Court of Human Rights". *Human Rights Review*, 5:9, pp. 1-19.

Petman, J. (2011). "Human Rights Between Sovereign Will and International Standards: A Comment" in Venice Commission, *Definition of Human Rights and Popular Sovereignty in Europe* [Science and technique of democracy, No. 49]. Στρασβούργο: Council of Europe Publishing.

Sakaguchi, S. (2009). "Japan" in Thiel, M. (eds) *The 'Militant Democracy' Principle in Modern Democracies*. Φάρνχαμ: Ashgate.

- Salinas de Frias, A. (2012). "Freedom of assembly and association, and the right to stand for election" in *Counter-Terrorism and Human Rights in the Case Law of the European Court of Human Rights*. Στρασβούργο: Council of Europe Publications.
- Scheinin, M (2004). "How to Resolve Conflicts Between Individual and Collective Rights?" in Scheinin and Toivanen (eds) *Rethinking non-discrimination and minority rights*. Βερολίνο: German Institute for Human Rights.
- Schilling, D. (2004). "European Islamophobia and Turkey - Refah Partisi (The Welfare Party) v. Turkey". *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*, 26:3, pp. 501-515.
- Schonfeld, W.R. (1983). "Review: Political Parties: The Functional Approach and the Structural Alternative". *Comparative Politics*, 15:4, pp. 477-499.
- Strøm, K. (2000). "Delegation and accountability in parliamentary democracies". *European Journal of Political Research*, 37, pp. 261-289.
- Ten Napel, H.M. (2009). "The European Court of Human Rights and Political Rights: The Need for more Guidance". *European Constitutional Law Review*, 5, pp. 464-480.
- Thiel, M. (2009). "Comparative Aspects" in Thiel, M. (eds) *The 'Militant Democracy' Principle in Modern Democracies*. Φάρνχαμ: Ashgate.
- Tümay, M. (2011). "The concept of 'necessary in a democratic society' in restriction of fundamental rights. A reflection from European Convention on Human Rights". *Human Rights Review*, 1:2, pp. 1-15.
- Turano, L. (2003). "Spain: Banning political parties as a response to Basque terrorism". *International Journal of Constitutional Law*, 1:4, pp. 730-740.
- Tyulkina, S. (2012). "Prohibition of Political Parties: Effective Tool to Square the Circle in the Business of Protecting Democracy?". *GSTF International Journal of Law and Social Sciences*, 2:1, pp. 44-49.
- Van Biezen, I. (2008). "State Intervention in Party Politics: The Public Funding and Regulation of Political Parties". *European Review*, 16:3, pp. 337-353.
- Van Biezen, I. and Molenaar, F. (2012). "The Europeanisation of Party Politics? Competing Regulatory Paradigms at the Supranational Level". *West European Politics*, 35:3, pp. 632-656.
- Vírgala, E. (2014). "The Banning of Political Parties (The Spanish Case)". *Amicus Curiae*, 98, pp. 20-21.

Womack, B. (1989). "Party-state democracy: A theoretical exploration". *Issues and Studies*, 25:3, pp. 37-57.

Yanai, N. (1999). "Why Do Political Parties Survive? An Analytical Discussion". *Party Politics*, 5:5, pp. 5-17.

Επίσημα κείμενα Συμβουλίου της Ευρώπης

PACE (2000). "Threat posed to democracy by extremist parties and movements in Europe". Political Affairs Committee's Report (3 January 2000), Doc. 8607.

PACE (2002). "Restrictions on political parties in the Council of Europe member states". Resolution 1308, Text adopted by the Standing Committee, acting on behalf of the Assembly, on 18 November 2002.

PACE (2007). "State of human rights and democracy in Europe". Resolution 1547, Assembly debate on 18 April 2007 (15th Sitting).

Venice Commission (2000). "Guidelines on prohibition and dissolution of political parties and analogous measures". Adopted by the Venice Commission at its 41st plenary session (Venice, 10 – 11 December, 1999).

Venice Commission (2010). "Guidelines on political party regulation by OSCE/ODIHR and Venice Commission". Adopted by the Venice Commission at its 84th plenary session (Venice, 15 – 16 October, 2010).

Αποφάσεις ΕΔΔΑ

German Communist Party v. the Federal Republic of Germany, App No 250/57 (Commission Decision, 20 July 1957).

Herri Batasuna and Batasuna v. Spain, App Nos 25803/04, 25817/04 (ECtHR, 30 June 2009).

Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey, App No 41340/98, 41342/98, 41343/98 (ECtHR, 13 February 2003).

Socialist Party and Others v Turkey, App No 21237/93 (ECtHR, 25 May 1998).

United Macedonian Organisation Ilinden – PIRIN and Others v. Bulgaria, App No 59489/00 (ECtHR, 20 October 2005).

United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey, App No 19329/92 (ECtHR, 30 January 1998).

Yazar and Others v. Turkey, App No 22723/93, 22724/93, 22725/03 (ECtHR, 9 April 2002).

X v. Italy, App No 6741/74 (Commission Decision, 21 May 1976).